

DE STEM VAN MIGRANTEN EN WERKLOZEN

Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen
Uitgave 25

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Buijs, Frank

De stem van migranten en werklozen : de gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart 1986 te Rotterdam : resultaten van een onderzoek in samenwerking met Radio Rijnmond / Frank Buijs en Jan Rath. - Leiden : Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijk Tegenstellingen. - (Uitgave / Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen, Rijksuniversiteit te Leiden ; 25)

Met lit. opg.

ISBN 90-71042-21-9

SISO 330.8 UDC [324:[352.9-054.7+352.9-057.19]](492*3000)

Trefw.: allochtone groepen en gemeenteraadsverkiezingen ; Rotterdam / werklozen en gemeenteraadsverkiezingen ; Rotterdam.

© 1986 C.O.M.T., Leiden

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without the prior written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE

LIJST VAN TABELLEN	ii
VOORWOORD	iii
1 INLEIDING	1
1.1 Achtergrond	1
1.2 Partijen en kandidaten	3
1.3 Doel van het onderzoek	5
2 WERKWIJZE	7
3 VERKIEZINGSUITSLAG	11
3.1 Opkomst en partijvoorkeur in Rotterdam	11
3.2 Ongeldige stemmen	13
3.3 Voorkeurstemmen	14
3.4 Raadsleden	16
3.5 Schaduwverkiezingen	16
4 MIGRANTEN	19
4.1 Electoraat migranten	19
4.2 Opkomst migranten	20
4.3 Opkomst migranten naar geslacht	26
4.4 Opkomst migranten naar leeftijd	28
4.5 Partijvoorkeur migranten	30
4.6 Partijvoorkeur migranten naar geslacht	34
4.7 Partijvoorkeur migranten naar leeftijd	36
5 WERKLOZEN	39
5.1 Opkomst werklozen	40
5.2 Opkomst werklozen naar leeftijd, geslacht en herkomst	41
5.3 Partijvoorkeur	45
5.4 Werklozen en de Centruumpartij	47
6 SAMENVATTING	49
LITERATUUR	53

LIJST VAN TABELLEN

1 Uitslag Rotterdamse raadsverkiezingen 1986	12
2 Partijvoorkeur in schaduwstembureaus en volgens schaduwonderzoek	17
3 Electoraat naar bevolkingscategorie in Rotterdam en in schaduwstembureaus in Kralingen-West en Liskwartier	19
4 Opkomst naar bevolkingscategorie in Kralingen-West en Liskwartier	22
5 Electoraat naar bevolkingscategorie en geslacht in Kralingen-West en Liskwartier	26
6 Opkomst naar bevolkingscategorie en geslacht in Kralingen-West en Liskwartier	27
7 Electoraat naar bevolkingscategorie en leeftijd in Kralingen-West en Liskwartier	29
8 Opkomst naar bevolkingscategorie en leeftijd in Kralingen-West en Liskwartier	30
9 Partijvoorkeur naar bevolkingscategorie in Kralingen-West en Liskwartier	33
10 Partijvoorkeur naar bevolkingscategorie en geslacht in Kralingen-West en Liskwartier	35
11 Partijvoorkeur naar bevolkingscategorie en leeftijd in Kralingen-West en Liskwartier	37
12 Opkomst werklozen bij enkele verkiezingen	41
13 Electoraat werklozen naar leeftijd en geslacht in Kralingen-West en Liskwartier	42
14 Opkomst werklozen naar leeftijd en geslacht in Kralingen-West en Liskwartier	42
15 Electoraat werklozen naar bevolkingscategorie en geslacht in Kralingen-West en Liskwartier	43
16 Opkomst werklozen naar bevolkingscategorie en geslacht in Kralingen-West en Liskwartier - vergeleken met de totale opkomst	44
17 Partijvoorkeur werklozen in Kralingen-West en Liskwartier	45
18 Partijvoorkeur werklozen bij twee verkiezingen	46
19 Kiezers van Centruumpartij en Centrumdemocraten naar leeftijd, geslacht, en arbeidssituatie in Kralingen-West en Liskwartier	48

VOORWOORD

Op 19 maart vonden verkiezingen plaats voor nieuwe gemeenteraden. Twee bijzondere omstandigheden gaven deze verkiezingen extra cachet. Zo konden niet-Nederlandse ingezetenen voor het eerst gebruik maken van hun recht om te kiezen of gekozen te worden. Na het algemeen kiesrecht, het vrouwenkiesrecht en het jongerenkiesrecht was dit de meest recente fundamentele uitbreiding van het electoraat. Een historische mijlpaal die in de media veel aandacht kreeg. Vervolgens was er het feit dat deze plaatselijke verkiezingen in de schaduw stonden van landelijke verkiezingen die twee maanden later al zouden plaatsvinden. De belangrijkste issue van die kamerverkiezingen was de massale werkloosheid.

De raadsverkiezingen hadden derhalve voor twee bevolkingsgroepen bijzondere betekenis, te weten voor migranten* en voor werklozen. Wij zijn betrokken in onderzoeksprojecten naar de deelname van migranten respectievelijk werklozen in de politiek. Over de deelname van migranten en werklozen aan de politiek zullen wij in de nabije toekomst meer publiceren. Dit is een eerste rapportage naar aanleiding van de genoemde raadsverkiezingen: het verslag van schaduwverkiezingen die wij hebben georganiseerd om het stemgedrag van de twee onderhavige groepen aan de weet te komen.

Het onderzoek is uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van het Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (C.O.M.T.) van de Rijksuniversiteit te Leiden. Wij willen graag van hieruit onze dank betuigen aan de directeur van het C.O.M.T., prof. dr. A.J.F. Köbben, voor zijn bijdrage in dit onderzoek.

Deze schaduwverkiezingen zijn tot stand gekomen in samenwerking met Radio Rijnmond te Rotterdam, die ook voor een belangrijk deel in de kosten heeft bijgedragen. Wij zijn de medewerkers van Radio Rijnmond, met name Liesbeth van der Kruit, bijzonder erkentelijk.

* In dit rapport worden de termen 'migrant' en 'allochtoon' in dezelfde betekenis gebruikt. Personen van de tweede generatie die hier geboren zijn, worden eveneens met deze termen aangeduid. De term 'buitenlander' is hier in beperkt betekenis van 'niet-Nederlanders' gebruikt.

een speciaal woord van dank gaat ook uit naar de heren A. Makkreel en V. Cloesmeijer van Bureau Verkiezingen van de gemeente Rotterdam. Onder hoge werkdruk hebben zij zich inspanningen getroost ten behoeve van het onderzoek. Wij beloven hun een volgende keer - als het ooit weer zover zou komen - een ruimere tijds marge ter voorbereiding te nemen.

De Wetenschapswinkel van de Erasmus Universiteit te Rotterdam was bereid te bemiddelen bij het werven van een aantal studenten die de stembureaus moesten bemannen. Cijfers over de werkloosheid in Rotterdam betrokken wij van het GAB, waar de heer A. van Mastrigt ons terwille was. Hein de Graaf stond ons meermalen welwillend ten dienst met één van zijn rappe computers. Jan Brand, Marlein van Luyk en Mieke van de Rhee hebben elk op hun eigen wijze bijgedragen aan het welslagen van dit onderzoek, terwijl Patricia Visser met zorg het typewerk verricht heeft. Tenslotte gaat onze grootste dank uit naar de 5.617 Rotterdamse kiezers die zo welwillend waren om ons de informatie te verschaffen, waarop wij dit rapport baseren.

Het spreekt voor zich dat de verantwoordelijkheid voor deze rapportage geheel en al bij ons ligt.

augustus 1986

Frank Buijs

Jan Rath

1 INLEIDING

1.1 Achtergrond

De gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart 1986 waren in meerdere opzichten een belangrijke gebeurtenis. Daarbij het meest in het oog springend was de deelname van niet-Nederlandse ingezetenen. Een serie wetswijzigingen heeft het mogelijk gemaakt dat zij gebruik konden maken van het actief en passief kiesrecht op gemeenteraadsniveau. Dat was op zich geen wereldprimeur, want verscheidene Europese landen gingen Nederland voor (Rath, 1984). Ook in ons eigen land was de verkiezingsdeelname van migranten geen onbekend verschijnsel. Surinamers, Antillianen, Arubanen en Molukkers, die merendeels de Nederlandse nationaliteit hebben, hadden al langer het recht aan verkiezingen mee te doen. Voorzover het gaat om niet-Nederlanders was er voor hen al sinds 1980 de mogelijkheid deel te nemen aan deelraadsverkiezingen in Rotterdam en sinds 1981 in Amsterdam. Ditmaal echter konden Turken, Marokkanen, Duitsers, Britten en anderen voor het eerst invloed uitoefenen op de samenstelling van de gemeenteraad, althans voorzover zij tenminste vijf jaar aan één stuk in Nederland hadden gewoond. De overheid, het Ministerie van Binnenlandse Zaken voorop, heeft miljoenen guldens beschikbaar gesteld om hen in een voorlichtingscampagne van het belang van het kiesrecht te doordringen. Tal van maatschappelijke organisaties hebben ook hun steentje bijgedragen aan het betrekken van dit nieuwe electoraat bij de politiek. En - last but not least - de partijen hebben in kandidaatsstelling, programma en campagne rekening gehouden met deze kiezers, de ene partij meer dan de andere.

Deze verkiezingen werden algemeen als een testcase beschouwd voor de populariteit van de regering. Hoewel zich in de winter van 1985/86 enige winst voor het CDA aftekende, gaven opiniepeilingen toch het beeld dat de regeringspartijen niet meer het vertrouwen hadden van de meerderheid van de kiesgerechtigde bevolking. Eén van de beleidsterreinen waarop de regering beoordeeld werd, was het sociaal-economische. Criteria waren onder andere de mate waarin zij het werkloosheidscijfer omlaag had weten te brengen en de wijze waarop zij de uitkeringsgerechtigden had benaderd. Dit was zeker in Rotterdam actueel, omdat daar het werkloosheidscijfer een van de hoogste van Nederland was. Het politieke debat spitste zich toe op de vraag of het regeringsbeleid moest worden beoordeeld als een succes of als een mislukking. Zowel de regeringspartijen als

de oppositiepartijen beschouwden de raadsverkiezingen als een graadmeter voor de acceptatie van hun politiek. Zij hechtten groot belang aan de gemeenteraadsverkiezingen en plaatsten de uitslag ervan in het perspectief van de verkiezingen voor de Tweede Kamer, die weldra - op 21 mei - zouden volgen. Daarom ook stortten tal van landelijke kopstukken zich in het gewoel van de plaatselijke verkiezingsstrijd.

In Rotterdam deed zich nog een specifieke omstandigheid voor. Daar ging het erom of de PvdA er de absolute meerderheid zou halen, of juist niet. Van 1978 tot 1982 had het College van B en W geheel uit PvdA'ers bestaan, van 1982 tot 1986 werd het college gevormd door PvdA'ers samen met één D66'er. Het hoeft geen betoog dat de speelruimte voor een 'progressief' beleid met de jaren kleiner was geworden, vooral toen de economie in het slop geraakte en de regering de geldkraan allengs dichtter draaide. De schuldenlast van de gemeente was enorm, niet in de laatste plaats vanwege het formidabele tekort dat het GEB onder een PvdA-wethouder had laten ontstaan, maar ook vanwege de hoge kosten van sociale uitkeringen die de gemeente te verstrekken had. Bezuinigingen werden onafwendbaar geacht. De kleine linkse partijen, die toch al vonden dat de PvdA een te behoudende koers had gevaren, vreesden nu helemaal het ergste voor de toekomst. Zij pleitten sterk voor een 'echt' progressief college. Teneinde de druk op de PvdA te vergroten en ook electoraal aantrekkelijker te worden, hadden CPN, PPR, PSP en SAP (Socialistische Arbeiders Partij) hun krachten gebundeld in de lijst Links Rotterdam. Maar ook van rechterzijde had de PvdA kritiek te verduren. Dat begon al in 1982 toen CDA en VVD tot hun onverholten woede moesten toezien hoe zij buiten het college werden gehouden. Het begrotingstekort werd gretig aangegrepen om de PvdA erop te wijzen dat zijn de tering naar de nering moest zetten. De gemeente claimde weliswaar een grotere rijksbijdrage ter verkleining van het tekort, maar zag verzoeken daartoe vooralsnog slechts mondjesmaat gehonoreerd. Vanuit CDA- en VVD-kringen werd gesuggereerd dat de kansen op honorering groter zouden worden indien zij bij de collegevorming betrokken zouden worden.

Verder had de PvdA uiteraard te maken met haar eigen electoraat dat de Partij op haar daden zou beoordelen. Belangrijke issues waren bijvoorbeeld het bestrijden van de overlast van prostitutie en de kwestie Zestienhoven: het vliegveld sluiten om de geluidsoverlast weg te nemen en tevens ruimte te scheppen voor woningbouw zoals de PvdA tot dusver steeds geëist had, of het vliegveld handhaven of zelfs uitbreiden ter stimulering van de broodnodige economische groei in de regio. Andere issues waren de voortgang van de stadsvernieuwing en de

vermindering van de woonlasten. Voor migranten, althans voor hun organisaties, kon de 'Kurswende' van het minderhedenbeleid in het najaar van 1985 een issue vormen. Het gemeentebestuur koos toen voor een meer assimilationistische koers, hetgeen meer nadruk op Nederlands onderwijs impliceerde ter verbetering van de arbeidsmarktpositie van migranten en minder aandacht voor de eigen cultuur en de eigen organisaties.

De PvdA'ers konden evenwel moed putten uit de resultaten van een telefonische enquête onder 367 willekeurige Rotterdammers. Een week voor de verkiezingsdag publiceerde Het Vrije Volk (13 maart 1986) een prognose van de mogelijke stembusuitslag. Men voorspelde dat de PvdA minstens 52% van de kiezers achter zich zou krijgen en misschien zelfs 57% (zie ook Rotterdams Nieuwsblad, 14 maart 1986). De geënquêteerden werd trouwens ook gevraagd wat voor college zij na de verkiezingen wensten. Voorzover men een voorkeur uitsprak, gaf slechts een kleine minderheid te kennen een college te willen van uitsluitend PvdA-wethouders. De suggestie om een college te vormen van PvdA met CDA samen vond de meeste weerklank. De enquête was op dit punt helaas onvolledig. De mening over een rood college van PvdA met Links Rotterdam werd vreemd genoeg niet gepolst, evenmin als die over een (minderheids)college van CDA met VVD of die over een afspiegelingscollege.

1.2 Partijen en kandidaten

Tegen deze achtergrond vonden de verkiezingen plaats. Achttien partijen dongen naar de kiezersgunst. Dat waren allereerst de partijen die reeds in de raad vertegenwoordigd waren: PvdA, VVD, CDA, D66, SPG/GPV/RPF en Links Rotterdam, met dien verstande dat de laatstgenoemde - een gezamenlijke onderneming van klein links - voor het eerst als zodanig deelnam. Verder deden Gemeente Belangen, Liberaal Democratisch Centrum, Socialistische Partij en Centruumpartij opnieuw een poging om in de gemeenteraad te komen. In 1982 hadden zij dit al vergeefs geprobeerd. Nieuwe partijen die meededen waren: Centrumdemocraten, EVP, Partij Rotterdamse Radicalen, Partij voor Socialisme en Ontwapening, AI'86 (Alliantie van Immigranten '86), Ouderenbelangen Rotterdam, VCN en Humanistische Partij.

In dit lijstje nemen twee partijen een bijzondere plaats in, te weten Ouderenbelangen Rotterdam en AI'86. Waar alle andere partijen de belangen van de hele Rotterdamse bevolking zeiden te behartigen, kwamen deze twee principieel op voor specifieke categorieën van de bevolking. Klaarblijkelijk voelden de initia-

tiefnemers zich onvoldoende vertegenwoordigd door de reguliere partijen en zagen zij de oprichting van een eigen partij als de meest aangewezen weg om hun belangen in de politieke arena vertegenwoordigd te krijgen. Of alle reguliere partijen inderdaad zo gesloten waren voor ouderen of migranten valt nog te bezien. Zo heeft de lijsttrekker van AI'86 het aanbod van de EVP om op haar lijst kandidaat te worden van de hand gewezen. Eerder had zij onderhandelingen met Links Rotterdam afgebroken over een mogelijk kandidaatschap. Deze groepering wilde namelijk niet een verkiesbare plaats garanderen aan een persoon die zelf niet eens lid was van één van de linkse partijen. Hoe het ook zij, met een eigen onafhankelijke partij konden zij en haar medestanders de kandidaatstelling geheel in eigen hand houden. Bovendien konden zij zelf de politieke koers bepalen. Het optreden van deze belangenpartijtjes kan immers niet los worden gezien van de wens een eigen politiek geluid te laten horen.

In totaal stonden 350 personen kandidaat, waarvan uiteindelijk 45 zouden beelden op het pluche aan de Coolsingel. Een kleine 5% van hen, zeventien kandidaten, was allochtoon. Slechts één van hen had bij één der gevestigde partijen een zogeheten 'verkiesbare plaats'. Dit was Kenneth Woei-A-Tsoi, van Surinaamse herkomst, op de lijst van de PvdA. De overigen stonden op 'onverkiesbare' plaatsen, meestal ergens onderaan op de lijst. Maar we telden onder hen ook drie lijsttrekkers: een Surinaamse bij de AI'86, een Italiaan bij de Humanistische Partij en een Surinamer bij de EVP. Deze laatste, Peter Shantiprekash, was waarschijnlijk de eerste allochtoon in Nederland die lijstaanvoerder was voor een reguliere Nederlandse partij. Mede door zijn toedoen bestond één derde van de EVP-lijst uit allochtonen, alle vier Surinamer. Terwille van de volledigheid melden we hier nog dat de PvdA behalve de genoemde Kenneth Woei-A-Tsoi twee andere Surinamers en een Turk op de lijst had staan, dat de VVD één Turk had gekandideerd en dat we bij Links Rotterdam drie kandidaten aantreffen afkomstig uit respectievelijk Joegoslavië, Marokko en Frankrijk. Het totale aantal migrantenkandidaten was lager dan op grond van het aandeel van migranten in de bevolking verwacht mocht worden. Desondanks was het alleszins beter dan in 1982 toen slechts één Surinamer kandidaat gesteld was en dan nog op een onverkiesbare plaats. Een feit is dat het toekennen van kiesrecht aan niet-Nederlandse ingezetenen een impuls tot vergroting van het aantal migrantenkandidaten heeft geleverd. Bij de meeste partijen, de progressieve voorop, is gezocht naar geschikte migranten en bij de opstelling van de kandidatenlijst was hun status als migrant een factor die in de overwegingen meetelde.

Bij werklozen lag dit anders. Zo is er niet speciaal gezocht naar (bekwame) werklozen en zo was de status als werkloze geen factor van betekenis bij de opstelling van de lijst. Hoeveel geregistreerde werklozen kandidaat gesteld zijn hebben we niet precies kunnen achterhalen. Het was blijkbaar ook niet iets waarmee de partijen te koop liepen. Waar zij herhaaldelijk verkondigden hoeveel migranten zij op hun lijst hadden, bleven zij stil wanneer het om werklozen ging.

1.3 Doel van het onderzoek

Een interessante vraag is hoe het Rotterdamse electoraat heeft gereageerd op dit politieke spel, of precieser: hoe verschillende segmenten uit dat electoraat hebben gereageerd. Het doel van ons onderzoek is het stemgedrag te bepalen van migranten en werklozen. Maar in het bijzonder zijn wij geïnteresseerd in het antwoord op de navolgende vragen: hoe groot was de verkiezingsdeelname van de migranten in het algemeen en van afzonderlijke groepen migranten in het bijzonder? Valt na te gaan welke invloed de voorlichtingscampagne op hen heeft gehad? Is het aantal ongeldige stemmen drastisch gestegen nu niet-Nederlanders deelnemen? Stemmen vrouwelijke migranten inderdaad - zoals velen menen - veel minder dan mannen? Hebben de in Rotterdam wonende Marokkanen gehoor gegeven aan de oproep van hun koning Hassan II om niet te gaan stemmen? Welke invloed had de kandidaatstelling van migranten op het kiesgedrag? Was er sprake van voorzetting of verandering van eerder gebleken partijvoorkeuren? En wat betreft de werklozen: kwamen zij, net als in eerdere verkiezingen, slechter op dan de overige kiesgerechtigden? Stemmen jonge werklozen nog weer minder, en wat hebben de werkloze migranten gedaan? Vertonen de werklozen een duidelijk afwijkende partijvoorkeur of niet? Geldt dit voor alle afzonderlijke groepen werklozen?

Om een antwoord op deze vragen te vinden, hebben wij in een aantal Rotterdamse stembedistricten schaduwverkiezingen georganiseerd. In het navolgende presenteren wij de resultaten daarvan. Allereerst beschrijven we de opzet en de werkwijze van de schaduwverkiezingen. Vervolgens geven we de verkiezingsuitslag van Rotterdam weer, met daarbij een overzicht van uitgebrachte voorkeurstemmen op met name migrantenkandidaten. Tenslotte gaan we apart in op de opkomst en het stemgedrag van migranten en werklozen.

Bij werklozen lag dit anders. Zo is er niet speciaal gezocht naar (bekwame) werklozen en zo was de status als werkloze geen factor van betekenis bij de opstelling van de lijst. Hoeveel geregistreerde werklozen kandidaat gesteld zijn hebben we niet precies kunnen achterhalen. Het was blijkbaar ook niet iets waarmee de partijen te koop liepen. Waar zij herhaaldelijk verkondigden hoeveel migranten zij op hun lijst hadden, bleven zij stil wanneer het om werklozen ging.

1.3 Doel van het onderzoek

Een interessante vraag is hoe het Rotterdamse electoraat heeft gereageerd op dit politieke spel, of precieser: hoe verschillende segmenten uit dat electoraat hebben gereageerd. Het doel van ons onderzoek is het stemgedrag te bepalen van migranten en werklozen. Maar in het bijzonder zijn wij geïnteresseerd in het antwoord op de navolgende vragen: hoe groot was de verkiezingsdeelname van de migranten in het algemeen en van afzonderlijke groepen migranten in het bijzonder? Valt na te gaan welke invloed de voorlichtingscampagne op hen heeft gehad? Is het aantal ongeldige stemmen drastisch gestegen nu niet-Nederlanders deelnemen? Stemmen vrouwelijke migranten inderdaad - zoals velen menen - veel minder dan mannen? Hebben de in Rotterdam wonende Marokkanen gehoor gegeven aan de oproep van hun koning Hassan II om niet te gaan stemmen? Welke invloed had de kandidaatstelling van migranten op het kiesgedrag? Was er sprake van voorzetting of verandering van eerder gebleken partijvoorkeuren? En wat betreft de werklozen: kwamen zij, net als in eerdere verkiezingen, slechter op dan de overige kiesgerechtigden? Stemmen jonge werklozen nog weer minder, en wat hebben de werkloze migranten gedaan? Vertonen de werklozen een duidelijk afwijkende partijvoorkeur of niet? Geldt dit voor alle afzonderlijke groepen werklozen?

Om een antwoord op deze vragen te vinden, hebben wij in een aantal Rotterdamse stemdistricten schaduwverkiezingen georganiseerd. In het navolgende presenteren wij de resultaten daarvan. Allereerst beschrijven we de opzet en de werkwijze van de schaduwverkiezingen. Vervolgens geven we de verkiezingsuitslag van Rotterdam weer, met daarbij een overzicht van uitgebrachte voorkeurstemmen op met name migrantenkandidaten. Tenslotte gaan we apart in op de opkomst en het stemgedrag van migranten en werklozen.

2. WERKWIJZE

Om een antwoord te krijgen op de gestelde vragen was het te overwegen om in plaats van schaduwverkiezingen een andere, minder arbeidsintensieve methode toe te passen, bijvoorbeeld door de uitslagen van de afzonderlijke stemdistricten te correleren met karakteristieken van de buurten waarin die stemdistricten liggen. Uit de verkiezingsuitslag zelf is immers bekend hoe groot de opkomst en wat de partijvoorkeur er is. Van Donselaar en Van Praag (1983) hebben op die wijze onderzocht in hoeverre de concentratie van migranten, of het snel stijgen van hun aantal, een factor was die de aanhang van de Centruumpartij beïnvloedde. Van Bennekom en Kooreman (1986), Harts et al. (1986) en Mik en Stikkelbroek (1985) hebben aan de hand van een aantal verkiezingsuitslagen geanalyseerd in welke buurten de meeste thuisblijvers zaten en in welke buurten verschillende partijen hun achterban konden vinden. Hoewel een dergelijke politiek-geografische methode interessant materiaal oplevert, is zij voor ons doel minder geschikt. Een geografisch kenmerk van een groep kiezers als mogelijke aanduiding voor een sociaal kenmerk is een te ruwe maatstaf voor ons.

Het was ook te overwegen om een enquête van beperkte omvang te organiseren. Bij verkiezingsonderzoek wordt namelijk vaak gebruik gemaakt van aselechte steekproeven, waarbij een kleine populatie reeds voldoende is om een betrekkelijk nauwkeurige indruk te geven van de verschuivingen in het stemgedrag van de gehele bevolking. Wij wilden evenwel het stemgedrag van deelgroepen van de bevolking onderzoeken en dan zou de geringe omvang van de steekproefpopulatie een belemmering zijn: het aantal respondenten van zo'n deelgroep is dan zo klein, dat de verkregen gegevens niet of onvoldoende betrouwbaar zijn. Om betrouwbare onderzoeksgegevens te verkrijgen zouden we de omvang van de steekproef fors moeten uitbreiden, hetgeen zou leiden tot enorme kostenverhoging.

Voor het onderzoek naar het stemgedrag van specifieke groepen kiezers vormt de methode van schaduwverkiezingen een bruikbaar middel, zoals eerder is gebleken bij deelraadsverkiezingen (zie Buijs, 1986; Rath, 1985). De kern van de methode is dat een selecte steekproef getrokken wordt onder een groot aantal respondenten, waardoor ook over relatief kleine groepen betrouwbare gegevens beschikbaar komen. De toegepaste selectie wordt bepaald door de beschikbaarheid van basisgegevens. In ons geval, waarbij we met name migranten en werklozen onderzochten, gold als grondslag het CBS-buurniveau, dat is het laagste aggregatieniveau waarop gegevens voorhanden zijn over het aantal migranten en het aantal werklozen, beide uit te splitsen naar nationaliteit, geslacht, leeftijd

en dergelijke. Op het stembedistrictniveau zijn dergelijke gegevens niet voorhanden. Voor schaduwverkiezingen met onze doelstellingen moeten we dus uitgaan van één of meer CBS-buurtten.

Het lijkt voor de hand te liggen om CBS-buurtten te kiezen waarin flink veel migranten en werklozen wonen, zodat we een nog grotere populatie van beide groepen krijgen. Een dergelijke benadering komt de representativiteit van het onderzoek echter niet ten goede. In buurtten met een overmatig aantal migranten en werklozen wijkt het opkomst- en stempatroon meestal aanmerkelijk af van het stedelijke gemiddelde, overigens zonder dat de oorzaak daarvan direct bij die genoemde groepen hoeft te liggen. Dit verschijnsel is al eerder in Engeland gesignaleerd. Aan de hand van opgedane ervaringen aldaar waarschuwt onder andere Layton-Henry (1983) voor dit soort eenzijdige polls.

Mede op grond van deze overwegingen besloten wij onze keus te laten vallen op twee CBS-buurtten waar de bevolkingssamenstelling in grote lijnen overeenkwam met die van de hele stad. Daarenboven vertoonde het opkomst- en kiesgedrag in deze twee buurtten bij vorige verkiezingen veel overeenkomsten met het stedelijke stempatroon. Het betrof de buurtten Kralingen-West en Liskwartier. De keuze op Kralingen-West had nog een bijkomend voordeel. We konden vergelijken met de resultaten van de schaduwverkiezingen die daar in 1984 gehouden waren bij de verkiezingen voor deelraden.

In Liskwartier hebben wij in alle vijf de stembureaus gepost. In Kralingen-West bemanden wij niet alle stembureaus, maar slechts zes van de tien. Dit deden wij deels om budgettaire redenen, deels omdat het aantal van zes voldoende groot was om een representatief beeld van de hele buurt te krijgen. In totaal hebben wij dus elf van de 386 Rotterdamse stembedistrictten in ons onderzoek betrokken. Hierin werden 12.524 kiezers opgeroepen, waarvan er 7.739 aan de stembureaus verschenen. Al deze kiezers werden door onze medewerkers benaderd met het verzoek of zij een kort vragenformulier wilden invullen. Op dit formulier konden zij aankruisen op welke partij zij zojuist gestemd hadden, welke leeftijd zij hadden en welk geslacht, of zij werk hadden, werkloos waren of iets anders deden, en welke nationaliteit zij hadden en - indien dit de Nederlandse was - welk geboorteland. Dat laatste was bedoeld om de Surinamers, de Antillianen en de Arubanen te kunnen onderscheiden van de overige kiezers die de Nederlandse nationaliteit hebben. Let wel: in dit onderzoek rekenen wij deze drie bevolkingsgroepen niet tot de categorie 'Nederlanders', al zou dat staatsrechtelijk wel juist zijn.

Degenen die bij volmacht voor anderen hadden gestemd, werd gevraagd om ook voor de volmachtgever(s) een formulier in te vullen, voorzover dit uiteraard mogelijk was. De deelname was vrijwillig en anoniem. Om dit laatste te bewerkstelligen vulden de kiezers de formulieren in principe zelf in en deden die ook zelf in een 'schaduwstembus'. Door zo de geheimhouding maximaal te garanderen, hoopten wij de non-respons te verkleinen en de validiteit van het onderzoek te vergroten. In onderscheid tot de enquête-methode wordt op deze manier de mogelijkheid verkleind dat de respondenten hun antwoord aanpassen aan wat ze denken dat de enquêteur 'comme il faut' vindt. In een aantal gevallen, zo blijkt onder andere uit het onderzoek van Diskin en Felsenthal (1981), kunnen zo geldiger resultaten geboekt worden, met name wanneer het gaat om gevoelige onderwerpen. En onze vragen bijvoorbeeld over eventuele werkloosheid of stemmen op de Centruumpartij hadden dergelijke gevoeligheden.

Om mogelijke taalproblemen met migranten te ondervangen, hadden wij de vragenlijst laten vertalen in het Turks en Marokkaans-Arabisch. 73% Van de Turkse respondenten heeft hiervan gebruik gemaakt en 23% van de Marokkaanse. Bovendien hadden wij in de meeste stembureaus Turkse en/of Marokkaanse medewerkers geplaatst die desgewenst in de landstaal uitleg konden geven. Het was niet doenlijk om ook voor andere taalgroepen dergelijke voorzieningen te treffen. Het aantal kiezers per taalgroep dat aan de stembureaus werd verwacht, was daarvoor te klein. Maar met enig geduld en een flinke dosis beleefdheid kwamen we een heel eind, en tenslotte zijn heel wat buitenlanders - zeker onder degenen die aan de verkiezingen meedoen - inmiddels de Nederlandse taal redelijk goed machtig.

Van de 7.379 kiezers die aan de stembureaus verschenen, waren er 5.617 bereid aan ons onderzoek mee te doen. De respons was dus ruim 76%, wat een redelijke score is voor dit soort onderzoeken. Deze respons is overigens een stuk gunstiger dan in 1984, toen waarschijnlijk de commotie rond de Centruumpartij nadelig uitpakte voor de deelname aan het onderzoek (Rath, 1985).

Een beperkt aantal vragenformulieren was onvolledig ingevuld. Achttien personen vulden hun geslacht niet in; één kiezer haar leeftijd niet; 47 mensen gaven geen aanduiding van hun arbeidssituatie; 34 vermeldde hun nationaliteit/-herkomst niet; en 110 mensen kruisten niet aan op welke partij ze hadden gestemd. Bij sommige was er waarschijnlijk sprake van 'vergeten'; anderen weigerden nadrukkelijk. Zo haalden sommige deelnemers de vraag naar herkomst of die

naar politieke voorkeur met een vette pennestreek door of zij krabbelden "gaat je niets aan" erbij. Degenen die bij 'politieke voorkeur' niets hadden ingevuld, konden trouwens misschien ook blanco-stemmers zijn geweest.

Verreweg de meeste respondenten deden echter 'gewoon' mee en enkele verstrekten zelfs ongevraagd extra informatie. Bijvoorbeeld bij de vraag over werk: "Ik heb werk... helaas", "huisman" of "huisvrouw is ook werk". De vraag over nationaliteit leverde soms bijzondere informatie op. Sommige Surinamers schreven "Hindostaan" te zijn en een Nederlander "Fries". Een paar respondenten voegden (overigens terecht) een categorie toe die wij niet op ons lijstje hadden staan, te weten die van 'Arubaan'. Deze groep is echter zo klein, dat wij de leden ervan in onze analyse gerekend hebben tot de (eveneens kleine) groep Antillianen. Tenslotte noteerden verscheidene kiezers expliciet dat zij op een vrouwelijke kandidaat gestemd hadden.

De uiteindelijke respons, die zoals gezegd gemiddeld 76% was, week op twee punten af van de totale groep 'echte' kiezers. Zoals verwacht, en al was gebleken in 1984 (Rath, 1984), deden autochtone Nederlanders relatief minder mee aan de schaduwverkiezingen dan de kiezers uit andere bevolkingsgroepen: zij respondeerden voor 74%, de Surinamers en Antillianen voor 91% en de niet-Nederlanders voor 88%. Ook naar partijkeuze gaf de non-respons een vertekening, zoals wij in hoofdstuk 3 zullen aantonen. Mogelijke vertekeningen in de respons naar leeftijd, geslacht en arbeidssituatie hebben wij niet kunnen achterhalen. Wij gaan daarom in het vervolg maar uit van de veronderstelling dat er geen noemenswaardige afwijkingen zijn opgetreden. De vertekeningen in de opkomst naar herkomst en die in de partijvoorkeur lossen we in de hierna volgende analyse op door gebruik te maken van correctieprocedures.

3 VERKIEZINGSUITSLAG

3.1 Opkomst en partijvoorkeur in Rotterdam

Van de 451.847 opgeroepen kiezers verschenen er 270.183 aan de stembureaus, oftewel 59,8% kwam op, wat 5,5% meer is dan in 1982. In vergelijking met sommige kleine gemeenten moge deze opkomst wellicht gering lijken, voor Rotterdamse begrippen is het een hoge score. Tabel 1 op de volgende pagina geeft een overzicht naar welke partijen de geldige stemmen gingen.

De PvdA was een ietwat fortuinlijke overwinnaar. In de gemeenteraad kreeg zij met haar 24 zetels een ruime meerderheid, ofschoon zij maar net 48% van de stemmen op zich verenigde. Een gelukkige toewijzing van de restzetels was klaarblijkelijk haar deel. Haar winst viel hier echter kleiner uit dan in andere grote gemeenten, tenminste gerekend in percentages. In Rotterdam boekten de sociaal-democraten 5% winst, maar in Amsterdam 10%, Den Haag 8%, Utrecht 10%, Schiedam 9% en Eindhoven 13%. Nu is het wel zo dat in geen enkele van die andere gemeenten de PvdA bijna de helft van de kiezers achter zich kreeg. Juist wanneer een partij al veel aanhangers heeft, is het moeilijk om in dezelfde mate te blijven groeien. Er kan immers een soort verzadiging optreden, omdat het potentieel slinkt. Een verstokte SGP-sympathisant, bijvoorbeeld, die zijn hele leven trouw is geweest aan de SGP, zal zich wel driemaal bedenken eer hij op de PvdA stemt. Iemand die daarentegen de vorige keer D 66 gestemd heeft of PPR, hoort waarschijnlijk veel eerder bij het PvdA-potentieel. Dit potentieel is echter mede door de reeds sterke positie van de PvdA relatief beperkt. Toch geeft de matige stijging van de PvdA in Rotterdam te denken. Want hoe komt het dat men er niet in is geslaagd om uitgerekend bij deze verkiezingen waarbij elders 'historische' doorbraken plaatsvonden ten gunste van de PvdA, op zijn minst de procentsscore (50%) van de kamerverkiezingen van 1982 (de laatstgehouden verkiezingen) te evenaren?

Geheel overeenkomstig de landelijke trend brachten de verkiezingen weinig goeds voor de regeringspartijen CDA en VVD. Het CDA verloor stemmen, maar bleef op hetzelfde zeteltal; de VVD zag haar fractie met twee leden slinken. Het samenwerkingsverband Links Rotterdam bleek aanzienlijk minder succes te hebben geboekt dan men er gehoopt en verwacht had. De kiezers zagen kennelijk weinig in een dergelijk blok links van de PvdA. Bovendien zullen de interne

Tabel 1. Uitslag Rotterdamse raadsverkiezingen 1986

Partij	Percentage		(Abs.)	Zetels	
	1982	1986		1982	1986
PvdA	43,28%	48,05%	(128.743)	21	24
VVD	18,84%	14,96%	(40.086)	9	7
CDA	17,62%	16,68%	(44.699)	8	8
Links Rotterdam *	8,55%	5,25%	(14.067)	4	2
D66	4,28%	4,86%	(13.009)	2	2
SGP/GPV/RPF	3,72%	2,99%	(8.021)	1	1
Gemeente Belangen	0,23%	0,32%	(869)	0	0
Liberaal Dem. Centr.	0,05%	0,11%	(287)	0	0
Centrumdemocraten	-	0,56%	(1.493)	-	0
EVP	-	0,24%	(644)	-	0
PPR	-	0,08%	(203)	-	0
PSO	-	0,24%	(634)	-	0
AI'86	-	0,12%	(329)	-	0
Socialistische Partij	0,50%	0,53%	(1.431)	0	0
Ouderen Bel. R'dam	-	1,10%	(2.956)	-	0
VCN	-	0,30%	(792)	-	0
Centrumpartij	1,79%	3,44%	(9.225)	0	1
Humanistische Partij	-	0,17%	(461)	-	0
	100%	100%	(267.949)	45	45

* Gezamenlijke lijst van CPN, PPR, PSP en SAP. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1982 vormden de PPR en de PSP één lijst (4,52%) en deed de CPN met een afzonderlijke lijst mee (4,03%).

strubbelingen die zich hebben voorgedaan bij de linksradicalen en de daaruit volgende afsplitsingen die partijtjes geen goed hebben gedaan. Toch ietwat onverwacht handhaafde D66 haar twee zetels. Haar gedachtengoed bleek zelfs wat meer kiezers aangesproken te hebben dan in 1982. Een licht verlies, althans in stemmental, was er voor de combinatie SGP/GPV/RPF. Opmerkelijk was verder de zetelwinst voor de Centrumpartij, ondanks het feit dat zij amper campagne had gevoerd en dat ook haar tegenstanders - anders dan bij de deelraadsverkiezingen van 1984 - ditmaal de publiciteit niet zo hadden gezocht. Samen met

de Centrumdemocraten haalde de Centrumpartij 4% van de stemmen, wat ongeveer evenveel is als de laatste haalde bij de kamerverkiezingen van 1982 in Rotterdam. Het was een troost dat die aanhang in ieder geval niet gegroeid was.

De Socialistiese Partij en de groepering Gemeentebelangen proberen keer op keer in de gemeenteraad te komen, maar hiervoor hebben zij tot dusver weinig medewerking van de kiezers gekregen. En ook nu weer bleef de verbeide respons uit. Voor de EVP moeten de verkiezingen eveneens teleurstellend verlopen zijn. De partij, die volgens de opinie-polls nog amper enige aanhang had, hoopte dat men eventueel succes in de Maasstad de victorie (weer) zou beginnen. De kiezers vervulden deze verwachting niet. Tenslotte melden we het electorale echec van de Alliantie van Immigranten '86. Geheel in de lijn van de ervaringen die we tot dan toe waar dan ook in Europa hadden met het optreden van onafhankelijke 'minderhedenpartijen', is het ook de AI'86 niet gelukt om voldoende stemmen op zich te verenigen voor een raadszetel. (De Belgische en Turkse éénmansfracties in Aardenburg respectievelijk Oss zijn wat dit betreft uniek.)

3.2 Ongeldige stemmen

De deelname van buitenlanders aan deze verkiezingen heeft sommigen doen vrezen dat ditmaal ongewoon veel stembiljetten ongeldig zouden zijn. Menig buitenlander zou, anders dan de Nederlanders, onvoldoende in staat zijn tot zoiets eenvoudigs als het inkleuren van een rood hokje op het stembiljet. Zo constateerde één van ons bij verkiezingen waar buitenlanders reeds aan konden meedoen, dat sommige waarnemers zowat elke ongeldige stem aan buitenlandse kiezers toeschreven. Alsof de nationaliteit erbij genoteerd stond. Duiden dergelijke 'observaties' misschien op een vooroordeel? Zeker is dat deze waarnemers er aan voorbijgaan dat ook autochtone Nederlanders wel eens hun biljet ongeldig maken, soms trouwens bewust. Ook de becijfering van Veldkamp Marktonderzoek (1986) dat maar liefst 10% tot 15% van de Turkse stemmen, uitgebracht in Leerdam bij de raadsverkiezingen van november 1985, ongeldig zou zijn, is ons inziens aanvechtbaar. Ze suggereert een exactheid, waarvoor valide wetenschappelijke gronden ontbreken. Wij willen overigens niet suggereren dat buitenlanders nooit fouten maken bij het uitbrengen van hun stem, maar waarschuwen slechts voor al te gemakkelijke conclusies.

Stel nu dat bij deze verkiezingen, waaraan buitenlanders voor het eerst deelnamen, het aantal ongeldige stemmen opeens significant was gestegen, dan zou

het voor de hand liggen aan een causaal verband te denken. Hoe was dat in Rotterdam? Het percentage ongeldige stemmen was in 1982 (toen dus nog zonder buitenlanders) 0,87%. In 1986 was dat percentage niet gestegen, maar zelfs een fractie lager: 0,83%. Dit gegeven wijst niet op excessief veel ongeldige stemmen van buitenlanders. Om te voorkomen dat critici misschien suggereren dat dit resultaat op toeval berust, hebben wij het percentage ongeldige stemmen bij de laatste vier raadsverkiezingen opgevraagd van een 40-tal andere gemeenten, waaronder grote en kleine en met een gevarieerde concentratie buitenlandse kiezers. Vrijwel nergens was het percentage ongeldige stemmen in 1986 eensklaps buitensporig gestegen; integendeel, niet zelden was dat percentage - net als in de Maasstad - lager.

3.3 Voorkeurstemmen

Alle 350 kandidaten hebben voorkeurstemmen gekregen. Wanneer we de stemmen op de lijsttrekkers buiten beschouwing laten, varieerde het aantal voorkeurstemmen van 1 tot 5.782. Veel voorkeurstemmen waren er bijvoorbeeld voor Minister F. Korthals Altes van de VVD en voor het PvdA-kamerlid Piet de Visser. Het patroon is weliswaar vrij grillig, toch zijn er regelmatigheden in te ontdekken. Om te beginnen hebben vrouwen systematisch meer voorkeurstemmen gekregen dan hun mannelijke collega's. Vooral de hoogste vrouw op de lijst profiteerde van dit mechanisme. Zo haalde de hoogste vrouw op de PvdA-lijst, die op de 9^e plaats stond, maar liefst 4890 stemmen.

Verder hebben kandidaten die woonachtig zijn in in buitengebieden van Rotterdam, zoals Hoogvliet of Pernis, opmerkelijk vaak voorkeurstemmen kregen.

Tenslotte waren er ook veel voorkeurstemmen voor allochtonen, althans wanneer die kandidaten aan bepaald factoren voldeden. In 1982 stelden Bovenkerk et al. (1982) naar aanleiding van hun onderzoek naar de deelname van Surinamers, Antillianen en Molukkers aan de raadsverkiezingen van dat jaar de volgende 'succesformule' op voor het betrekken van etnische groepen bij het politieke bedrijf: de gevestigde politieke partijen, PvdA en CDA voorop, moeten op hun kandidatenlijsten doelbewust plaats inruimen voor mensen uit de genoemde groepen, bij voorkeur op verkiesbare posities en zij moeten hun vervolgens de gelegenheid bieden in eigen kring een campagne rond de eigen persoon te organiseren. Deze 'succesformule', die betrekking heeft op campagnes, kunnen we mutatis mutandis toepassen op allochtone kandidaten, zo is ons nu gebleken. Zo waren voor migranten op lijsten van niet gevestigde partijen weinig voorkeur-

stemmen weggelegd, zelfs als we in aanmerking nemen dat dergelijke partijtjes sowieso al weinig stemmen vergaren. Aanzienlijk meer stemmen gingen naar die kandidaten die op de PvdA-lijst stonden en naar hen die zich tijdens de campagne als migrantenkandidaat geprofileerd hebben. Het meeste succes was weggelegd voor degenen die dit al wisten te combineren. Voorkeurstemmen voor hen hangen, kortom, samen met de volgende factoren: een kandidaatschap bij een van de gevestigde partijen; een kandidaatsschap bij de PvdA; het voeren van een speciale campagne. Met andere woorden: het is niet uitsluitend de persoonlijke populariteit van een kandidaat die het aantal voorkeurstemmen bepaalt; het is de combinatie daarvan met de politieke lijn van zijn partij die bepaalt of een dergelijke campagne kans van slagen heeft. Uiteraard moet de kandidaat een minimale bekendheid genieten en niet al te omstreden zijn. Het hoeft overigens geen betoog dat het gewicht van het eventuele succes samenhangt met de omvang van de eigen etnische (sub)groep of kring, of met de mate waarin de kandidaat erin is geslaagd de grenzen daarvan te overschrijden. Het is hierin dat de voornaamste zwakheid van de 'formule' schuilt.

De 'onverkiesbare' PvdA-kandidaat Henk Oedairam, die betrokken is geweest bij een intensieve voorkeurstem-actie, behaalde zelfs zoveel stemmen dat hij recht kreeg op een raadszetel (3.620). Een uniek verschijnsel in Rotterdam. Het lijkt geen twijfel dat veel Surinamers hieraan hebben bijgedragen. Niettemin is het niet ondenkbaar dat hij ook stemmen heeft gekregen van 'Hollandse' stemgerechtigden die het niet eens waren met de manier waarop het Gewestelijk Bestuur van de PvdA Henk Oedairam van de kandidatenlijst heeft willen houden. En natuurlijk kan hij geprofitteerd hebben van de stemmen van autochtone Nederlanders die aldus hun solidariteit met de etnische minderheden hebben willen tonen. Van de andere migrantenkandidaten bij de PvdA, verenigden Niyazi Terzi en Kenneth Woei-A-Tsoi ook veel stemmen op zich (1.794 respectievelijk 1.590), zij het onvoldoende voor een voorkeurszetel. De Surinaamse Marie Goormachtigh-Majnard evenwel behaalde betrekkelijk weinig voorkeurstemmen (110). Zij stond laag op de lijst, geniet geen algemene bekendheid en heeft anders dan de anderen de campagne 'low profile' gevoerd. De Turkse VVD-kandidaat Halit Oztürkoglu kreeg op de hoogste man na (!) van zijn lijst de meeste voorkeurstemmen (1.156). Bij Links Rotterdam tenslotte haalde Zorica Majic betrekkelijk veel voorkeurstemmen (532). Zij was één van de hoogst geplaatste vrouwen op deze lijst en een aantal kameraden heeft op de valreep nog een bescheiden voorkeursactie gevoerd. De Marokkaan El Amin El Mouaden, wiens campagne eveneens 'low profile' was, kwam tot 134 voorkeurstemmen. En de oorspronkelijk

uit Frankrijk afkomstige Marc Chomette, die volstrekt niet als 'buitenlander' gold, moest het met zeven stemmen doen.

3.4 Raadsleden

In totaal werden in de gemeenteraad dus twee migranten gekozen, Henk Oedairam en Kenneth Woei-A-Tsoi, beiden afkomstig uit Suriname, beiden voor de PvdA. Dat was een historische gebeurtenis aangezien het voor het eerst was dat migranten een plaats verwierven in de Rotterdamse volksvertegenwoordiging. Wanneer we echter het aandeel van migranten in de bevolking in aanmerking nemen, dat is een krappe 15%, constateren we dat migranten in dit orgaan nog steeds ondervertegenwoordigd zijn, aangezien twee raadsleden op de 45 immers slechts 4,5% is. Wanneer we echter uitsluitend het aandeel van allochtone kiesgerechtigden of het aandeel van allochtone stemmers in aanmerking nemen, dat is circa 12% respectievelijk circa 9%, dan valt het percentage van 4,5% iets minder ongunstig uit.

Ter vergelijking het landelijke patroon: migranten vormen pakweg 5,5% van de totale bevolking. Van de ongeveer 60.000 kandidaten in heel Nederland, waren in 1986 ruim 150 migrant (in 1982 45). Van de omstreeks 10.000 gekozen raadsleden, waren er zo'n 48 migrant (in 1982 7).

Migranten vormden trouwens niet de enige bevolkingsgroep die in de gemeenteraad ondervertegenwoordigd waren. Zo ook de vrouwen: slechts een kwart van de nieuwe raadsleden is vrouw (11 van de 45). En de werklozen: niet één raadslid is als werkloze gekozen, hoewel van de ruim 450.000 opgeroepen kiezers toch zo'n 10% werkloos is.

3.5 Schaduwverkiezingen

We weten nu de Rotterdamse verkiezingsuitslag. Maar we zijn eigenlijk meer geïnteresseerd in de resultaten van de schaduwverkiezingen. De vraag doet zich voor of die schaduwverkiezingen ons wel een juist beeld geven. In hoeverre wijkt de uitslag van de schaduwverkiezingen af van de officiële uitslag in de onderzochte stembureaus (met nummer 12, 15, 17, 19, 124, 66, 68, 72, 76, 77, en 140)?

Tabel 2. Partijvoorkeur in schaduwstembureaus en volgens schaduwonderzoek

	Officiële uitslag	Volgens schaduw- verkiezingen	Verskil
Pvda	43,9%	45,7%	+1,8%
VVD	15,9%	15,5%	-0,4%
CDA	14,3%	12,0%	-2,3%
Links Rotterdam	7,8%	8,6%	+0,8%
D66	4,5%	4,6%	-0,1%
SGP/GPV/RPF	5,1%	4,5%	-0,6%
Centrumpartij	4,5%	5,0%	+0,5%
Overigen	4,1%	2,1%	-2,0%
Onbekend	-	2,0%	-
Totaal	100%	100%	

De vertekeningen zijn marginaal. De opvallendste vinden we bij de PvdA, het CDA en de Centrumpartij. Het gaat hierbij om een bekend verschijnsel: de kiezers van sommige partijen zijn meer bereidwillig dan die van andere partijen om mededelingen te doen over hun stemgedrag.

De eerste schaduwverkiezingen die bij ons weten in Nederland gehouden zijn, die in 1970 te Apeldoorn, gaven een minimaal verschil te zien tussen de officiële uitslag en de uitslag van het onderzoek (Club van Apeldoornse Onderzoekers, 1970). De partijen van het latere CDA, het toenmalige Binding Rechts en de Boerenpartij telden toen met respectievelijk 0,9%, 0,6% en 0,5% onder hun kiezers het grootste aantal weigeraars. Bij de schaduwverkiezingen die één onzer organiseerde bij de deelraadsverkiezingen van 1984 te Rotterdam scoorde de PvdA 2% beter, het CDA 2% slechter en de Centrumpartij zelfs 5% slechter dan bij de werkelijke verkiezingen (Rath, 1985). In een onderzoek van Bureau Interview bij de verkiezingen voor deelraden in Amsterdam in november 1985 kwamen eveneens vertekeningen voor: in Amsterdam-Noord PvdA +1,3%, CPN +1,3%, CDA -3,4% en VVD -2,4% (Interview, 1985). In Osdorp waren de vertekeningen nog veel groter, waarbij PvdA met 4,7% en CDA met -6,7% de kroon spanden. Pennings (1986) constateerde bij schaduwverkiezingen bij diezelfde stadsdeelraadsverkiezingen eveneens een ondervertegenwoordiging van

CDA-stemmers. Op zich is dit niet specifiek voor schaduwverkiezingen; ook bij anderssoortige enquêtes naar politieke voorkeur komt dit voor. De oplossing van dit probleem is eenvoudig: bij analyse van de schaduwverkiezingen herleiden we de aanhang van de verschillende partijen steeds tot de reële aanhang.

4 MIGRANTEN

4.1 Electoraat migranten

Sommige buurten in Rotterdam hebben maar enkele percenten migranten, andere hebben een migrantenbevolking die kan oplopen tot 35% of 40%. Eén van de redenen dat wij gekozen hadden voor de buurten Kralingen-West en Liskwartier was dat de bevolkingssamenstelling aldaar min of meer overeenkwam met de stedelijke. Dit blijkt uit het onderstaande overzicht.

Wij zouden eigenlijk twee categorieën Surinamers moeten opnemen, te weten die met een Nederlandse paspoort en die met een Surinaams paspoort. De laatste groep is echter zo klein dat wij deze niet-Nederlanders als Surinamers geteld hebben. Een bijkomende reden is dat zij in sociologisch opzicht niet verschillen van de Surinaamse Nederlanders. Voor de goede orde: de categorie Nederlanders betreft dus uitsluitend de autochtone Nederlanders en de niet-Surinaamse vreemdelingen die genaturaliseerd zijn.

Tabel 3. Electoraat naar bevolkingscategorie in Rotterdam en in schaduwstem-bureaus in Kralingen-West en Liskwartier

	Kral-W.	Liskw.	Subtot.	R'dam
Nederlanders	6.107 (85,36%)	4.700 (87,54%)	10.807 (86,00%)	398.637 (88,00%)
Surinamers en Antillianen	373 (5,21%)	288 (5,36%)	661 (5,26%)	19.795 (4,38%)
Niet-Nederlanders	675 (9,44%)	381 (7,10%)	1.056 (8,70%)	34.408 (7,62%)
Totaal (=100%)	7.155	5.369	12.524	451.840

Bureau Verkiezingen van de gemeente schatte het aantal buitenlandse kiezers in Rotterdam op zo'n 45.000, dat was 10% van het totale electoraat, maar dat aantal is zelfs groter dan het aantal buitenlanders ouder dan zeventien jaar dat in de gemeente woonde. Wij hebben het niet-Nederlandse electoraat berekend door het aandeel van niet-Nederlanders in de bevolking met de kiesgerechtigde leeftijd toe te passen op het aantal opgeroepen kiezers. Het cijfer dat we toen kregen, 34.408 kiesgerechtigde buitenlanders, kan mogelijk iets afwijken van het werkelijke cijfer. We moesten er namelijk eigenlijk rekening mee houden dat sommige niet-Nederlanders ondeugdelijke verblijfspapieren hadden of hier korter dan vijf jaar verbleven. Over hoe groot hun aantal precies was, kon niemand ons echter uitsluitsel geven, zelfs niet bij benadering. Wij vermoeden dat hun aantal gering was. Bij de interpretatie van de onderstaande statistieken, moet de lezer er maar van uitgaan dat het electoraat van niet-Nederlanders vermoedelijk een fractie kleiner is, en dat de opkomstpercentages in werkelijkheid dus misschien een weinig groter zijn. Met dezelfde procedure hebben we het aantal kiesgerechtigde Nederlanders, Surinamers en Antillianen bepaald. We deden dit zowel voor de stad Rotterdam als voor de te onderzoeken stembedicten.

De qua omvang belangrijkste groepen niet-Nederlanders in de onderhavige buurten waren de Turken en Marokkanen met 305 respectievelijk 282 kiesgerechtigden. Joegoslaven en Spanjaarden volgden op grote afstand. Om 'migranten' nader te specificeren: aan de stembureaus werden voorts 60 Antillianen (en Arubanen) verwacht en 601 Surinamers.

4.2 Opkomst van migranten

De opkomst van migranten is soms wat hoger, dan weer wat lager, maar blijft bijna altijd achter bij die van de Nederlanders, zo is tot dusver uit verschillende onderzoeken gebleken (Bovenkerk, et al., 1982; Pennings, 1986; Rath, 1981 en 1985; Veldkamp Marktonderzoek, 1985). De variatie in de opkomst loopt meestal parallel met die van de Nederlanders. Bij de Rotterdamse deelraadsverkiezingen in 1980 en 1984 was het opkomstpercentage van buitenlanders 12% respectievelijk 40% (dat van Turken 39%) tegen dat van de Nederlanders 37% respectievelijk 47%. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in november 1985 in Vianen kwam circa 45% van de buitenlandse kiezers op, terwijl in het naburige Leerdam 50% à 55% van de Turkse kiezers opkwam. In vergelijking met de deelraadsverkiezingen was de opkomst formidabel toegenomen, maar dat gold a

fortiori voor de Nederlandse kiezers. Hun opkomstpercentages lagen rond de 75%. We kunnen dus nog steeds constateren dat migranten in mindere mate meedoen.

Of dat bij de raadsverkiezingen van 1986 ook het geval zou zijn, was maar zeer de vraag. Anders dan bij eerdere verkiezingen hadden ditmaal vele maatschappelijke organisaties en - jazeker, ook - de politieke partijen zich ingezet om migranten bij de stembusstrijd te betrekken. Bovendien hoopten velen in navolging van het Ministerie van Binnenlandse Zaken dat de speciale voorlichtingscampagne gericht op niet-Nederlanders haar vruchten zou afwerpen.

Gezien de belangstelling voor dit nieuwe electoraat zou men wellicht verwachten dat 's lands opiniepeilers bestookt zouden worden met opdrachten om prognoses te doen omtrent het kiesgedrag van migranten. Niets daarvan. Alleen de NOS bestelde een rapport (Veldkamp Marktonderzoek, 1986). Hierin opgenomen was de vraag of men zou gaan stemmen. De Turkse en Marokkaanse respondenten antwoordden voor 66% dit 'zeker wel' te doen, de Chinese voor 25%, de Italiaanse voor 57% en de Spaanse voor 47%. Ook al waren de steekproefpopulaties klein (maximaal 64 per nationaliteit) en was het niet duidelijk in hoeverre er plaatselijke variaties waren, toch zouden deze percentages volgens de schrijvers van het rapport een "aardige indicatie" van de opkomst geven. Het bureau had echter de pech dat kort voor de verkiezingsdag koning Hassan van Marokko zijn landgenoten opriep om niet te gaan stemmen. De invloed daarvan is niet gemeten, omdat het onderzoek onder Marokkanen toen immers "vrijwel" (?) rond was. Het is jammer dat andere migrantengroepen, zoals Surinamers en Antillianen, niet in het onderzoek betrokken zijn. Bovendien is het jammer dat zelfs de onderzochte groepen niet goed vergelijkbaar zijn, omdat bij de Turken en Marokkanen, anders dan bij de overige groepen, de steekproef overwegend mannelijke gezinshoofden bevat.

Voor de volledigheid melden we hier ook het onderzoek dat in opdracht van de Afdeling Voorlichting van de gemeente Zaanstad aldaar is verricht door een groep buitenlandse jongeren. De enquête die zij deed had niet zozeer wetenschappelijke pretenties, maar diende eerder een voorlichtingsdoel, zo vertelde een woordvoerder ons. Met de enquête als 'binnenkomertje' hoopte men aan de niet-Nederlandse respondenten informatie over de verkiezingen te kunnen slijten. Een weinig verheffende gang van zaken die ons inziens geen navolging verdient. Maar liefst 94% van de 'onderzochten' verklaarde tegen de enquêteurs naar de stembus te zullen gaan (Gemeente Zaanstad, 1986).

Een even onwaarschijnlijk hoog opkomstpercentage (95%) kwam naar voren in een soortgelijke enquête dat het Inter-Cultureel Instituut in opdracht van de gemeente Groningen in die plaats uitvoerde (Gemeente Groningen, 1986).

Maar nu het daadwerkelijke stemgedrag. Tabel 4 laat zien in welke mate de migranten in de door ons onderzochte buurten in de Maasstad stemden.

Tabel 4. Opkomst naar bevolkingscategorie in Kralingen-West en Liskwartier

	Kral-W	Liskw	Totaal	(n totaal)
Nederlanders	63%	60%	62%	(6.662)
Surinamers/Antillianen	50%	34%	43%	(287)
Niet-Nederlanders	38%	36%	38%	(396)
Niet-Nederlanders onderverdeeld				
>Turken	65%	57%	61%	(187)
>Marokkanen	17%	14%	16%	(45)
>Overigen	37%	31%	35%	(164)
Totale opkomst	60%	57%	59%	(7.345)
(n)	(4.307)	(3.038)		

Over de resultaten kunnen geen misverstanden bestaan: de opkomst van 'de' migranten was lager dan die van autochtone Nederlanders, of het nu ging om Surinamers, Antillianen of 'de' niet-Nederlanders. De resultaten komen dus overeen met het stempatroon dat we steeds weer zien terugkeren (Cf. Gemeente Rozenburg, 1986).

De opkomst van afzonderlijke etnische groepen varieerde echter wel. Zo moet bijvoorbeeld een uitzondering gemaakt worden voor de Turken, wier opkomst ongeveer even groot was als die van de Nederlanders! Blijkbaar hebben zij de weg naar de stembus gevonden. Dit heeft vermoedelijk te maken met de intensiteit van de politieke campagne onder de (Rotterdamse) Turken. Verschillende Turkse kandidaten en hun aanhangers hebben fel gestreden om de gunst van de kiezer. Verder hebben vele organisaties, de moskeeverenigingen voorop, zich met de verkiezingen bemoeid. Verscheidene kamerleden (Den Uyl, Kraaijenbrink en Nijpels) en bewindslieden (zoals Brinkman, Korthals Altes en Lubbers) waren te gast op bijeenkomsten van Turkse organisaties. Bovendien hebben de Turkse media (vooral de kranten) op grote schaal over de verkiezingen bericht. Bij al deze gelegenheden is de betrokkenheid van Turken in de Nederlandse politiek,

en het belang daarvan, benadrukt. In de Turkse gemeenschap is een relatief goede infrastructuur aanwezig en dit feit heeft vermoedelijk bijgedragen aan de hevigheid van de politieke discussie. Het is echter ook mogelijk dat de verkiezingsdeelname verband houdt met een traditie die stamt uit Turkije, waar de verkiezingen normaliter een gebeurtenis zijn waarbij een groot deel van de bevolking zich betrokken voelt.

Opmerkelijk was de extreem lage opkomst van Marokkaanse kiezers. Er werden nogal wat Marokkaanse kiezers aan de schaduwstembureaus verwacht en zonnelaar heeft hun lage participatie het opkomstpercentage van de totale categorie niet-Nederlanders omlaag gehaald. De Marokkanen niet meegerekend was het gemiddelde opkomstpercentage van niet-Nederlanders 45%.

Het is aannemelijk dat menig Marokkaan zonder de oproep van de Marokkaanse vorst Hassan wel zou zijn gaan stemmen. Al eerder hadden zij namelijk laten blijken de weg naar de stembus wel te kennen. Zo ging destijds bij de deelraadsverkiezingen 43% naar de stembus, nu ging nog slechts 17% (Rath, 1985). Hun opkomst in dezelfde stembureaus in Kralingen-West was toen zelfs groter dan die van de Turken, nu viel die daarbij nagenoeg in het niet.

In de publiciteit is vooral de angst die vele Marokkanen zouden hebben voor repercussies in het herkomstland, als doorslaggevende verklaring voor hun gedrag genoemd. Er circuleerden zelfs berichten dat Marokkanen bij vakantie hun oproepkaart aan de autoriteiten zouden moeten kunnen overhandigen. Ook waren er geruchten dat aanhangers van Amicales hun landgenoten zouden hebben aangespoord om niet te gaan stemmen. Ten bewijze hiervan werden enkele Marokkaanse kandidaten opgevoerd die banden zouden hebben met Amicales. Zij hadden hun kandidatuur 'teruggetrokken' en anderen aangezet hetzelfde te doen. Ook zouden leden van Amicales bij de stembureaus hebben gepost. Dat uiteindelijk velen zijn thuisgebleven, zou dus alles te maken hebben met de angst voor de 'lange arm van koning Hassan'. De spionnen van de koning zouden met succes hun onderdrukkende arbeid verricht hebben. Een dergelijke verklaring, waarin angst centraal staat, is plausibel.

Een andere, weinig gehoorde en vermoedelijk ook weinig populaire verklaring, zeker in vooruitstrevende kringen, is echter minstens even plausibel, namelijk dat velen zijn thuisgebleven uit loyaliteit met Hassan. Niet angst, maar juist respect en gehoorzaamheid zou dan de verklaring zijn van het stemgedrag van Marokkanen. Wij vermoeden dat beide verklaringen tot op zekere hoogte juist zijn.

Duidt deze geringe participatie op een gebrek aan 'integratie' in de Nederlandse samenleving? Verkiezingsdeelname wordt toch immers vaak gezien als een teken daarvan. En was dit het niet waartegen Hassan zich verzette? Zo simpel liggen de zaken ons inziens niet. Inderdaad is het waar dat een migrant door te gaan stemmen te kennen geeft deel te zijn of te willen zijn van de Nederlandse politieke arena. Wie wil, kan dat als een aanwijzing voor zijn 'integratie' beschouwen. (Maar pas op: waren de Marokkanen soms bij de deelraadsverkiezingen meer geïntegreerd dan nu, omdat hun opkomstpercentage toen hoger was?) Dit betekent tegelijkertijd echter niet dat hij géén deel meer uitmaakt van de politieke arena van zijn herkomstland. Door Hassans oproep zijn vele Marokkaanse kiesgerechtigden in een loyaliteitsconflict geraakt, waarbij vaak de loyaliteit aan de Marokkaanse koning het gewonnen heeft.

De deelname van Surinamers en Antillianen had een merkwaardig patroon, hoewel ook nu weer de gemiddelde opkomst nog steeds sterk achterbleef bij die van de Nederlanders. Hun opkomstpercentage was ditmaal 43%, wat zo'n 17% hoger was dan bij de laatste deelraadsverkiezingen. Het was echter opmerkelijk hoezeer de opkomst nu per buurt varieerde, iets dat bij de deelraadsverkiezingen nauwelijks het geval was. Er bleken grote verschillen tussen Kralingen-West en Liskwartier te zijn. In de eerste wijk was die zowat éénderde groter dan die in Liskwartier. Weliswaar was de verkiezingsdeelname in Kralingen-West sowieso ietwat beter dan in Liskwartier, maar het hier gesignaleerde verschil kan op deze wijze niet verklaard worden. Zou dit het resultaat zijn van het 'canvassen' door de PvdA of hebben Surinamers zelf in hun eigen netwerken hier bijzondere activiteiten verricht?

Op basis van het thans beschikbare materiaal kunnen we hierover geen uitsluitend geven.

In hoeverre is de bereikte opkomst het resultaat van de intensieve voorlichtingscampagne? Uit eerder onderzoek is gebleken dat de mobiliserende werking van een dergelijke 'opkomstbevorderende' campagne minder zeker is dan op het eerste gezicht lijkt (Rath, 1986). Natuurlijk moet een potentiële kiezer weten dat hij stemmen mag en hoe dat moet. Maar dat is een noodzakelijke en allerm minst een voldoende voorwaarde. Of hij daadwerkelijk gaat stemmen hangt niet zozeer af van zijn kennis over de stemprocedure, maar of hij verwacht dat zijn belangen hiermee gediend zijn en of hij zich kan identificeren met bepaalde politieke partijen of voorlieden. Etniciteit of nationale trots kunnen hierin een belangrijke rol spelen. Zo heeft de strijd tussen Turkse kandidaten om de Turkse

stem vermoedelijk veel meer bijgedragen aan hun opkomst dan de Turkstalige foldertjes over de stemprocedure die op verkiezingsbijeenkomsten vergeefs lagen te wachten om meegenomen te worden. In de talloze discussies stond vooral de vraag centraal welke (Turkse) kandidaat en welke partij de Turkse belangen het best zou kunnen behartigen. Een dergelijke mobilisatie van etniciteit heeft zich bij andere niet-Nederlandse groepen niet in deze sterke mate voorgedaan. Hun opkomst is dan ook lager, ondanks de voorlichting die hun gegeven is.

Wat de Surinamers betreft, aan hen is geen bijzondere voorlichting gegeven, terwijl hun opkomst in vergelijking met die van de categorie niet-Nederlanders relatief hoog is. In de Surinaamse gemeenschap is wel het een en ander ondernomen ten gunste van bepaalde partijen en Surinaamse kandidaten. Zo zijn de diverse plaatsen bijeenkomsten voor één of meer kandidaten georganiseerd en hebben ook de Surinaamse radiopiraten zich met de verkiezingsstrijd ingelaten, bijvoorbeeld door naar bepaalde kandidaten te verwijzen. Voor velen vormden de eigen kandidaten het herkenbare gezicht van de partij(en). Zij werden daarmee tevens symbool voor de betrokkenheid van de politieke partijen bij de Srananman en andersom. Dergelijke zaken, die alles hebben te maken met het mobiliseren van etniciteit, hebben in belangrijke mate ertoe bijgedragen dat de Surinamers niet zo vaak thuisgebleven zijn als bij eerdere gelegenheden. Het feit dat hun opkomst toch bij die van de Nederlanders achterbleef geeft aan dat nog een lange weg te gaan is naar hun volledige incorporatie in het Nederlandse politieke bedrijf.

Men kan zich overigens afvragen in hoeverre de (relatief) hoge of lage opkomst te maken heeft met de politieke cultuur van het herkomstland. Sommige migranten komen uit land waar de verkiezingsdeelname bij traditie hoog is en dan ligt een hoog opkomstpercentage in Nederland voor de hand. Andere migranten zijn afkomstig uit een land waar de interesse in verkiezingen in de regel gering is. In zo'n geval ligt een lage opkomst in Nederland meer in de lijn der verwachting. Nemen we Surinamers en Antillianen. De verkiezingsopkomst in Suriname in 1969 en 1973 lag tussen de 67% en 69%, dus ongeveer op het niveau van de raadsverkiezingen in Nederland (Dew, 1978). Dat Surinamers in Nederland minder vaak stemmen heeft derhalve waarschijnlijk meer te maken met hun veranderde maatschappelijke positie, dan met een traditie van politieke desinteresse. Het feit dat het Nederlandse politieke stelsel minder clientelistisch is, speelt hierin wellicht ook een rol. Bij Antillianen kunnen we vergelijkbaar verband vaststellen. Uit Klomp (1983), Koot (1986) en Pieters (1984) kunnen we opmaken

dat Antillianen op de Antillen massaal gebruik maken van hun democratische rechten, al varieert dit per eiland. Zo neemt de verkiezingsdeelname op Curaçao de laatste tijd af. Niettemin steken de opkomstpercentages ook daar nog gunstig af in vergelijking met die van Antillianen in Nederland.

4.3 Opkomst migranten naar geslacht

Een categorie die in de campagne bijzondere aandacht heeft gekregen is die van de vrouwen en met name die van de allochtone vrouwen. De opkomstcijfers van Nederlandse mannen en vrouwen lopen doorgaans niet zoveel uiteen. Bij de deelraadsverkiezingen van 1984 was echter gebleken dat Marokkaanse en Turkse vrouwen vaker waren thuisgebleven dan hun mannen. De overige buitenlandse vrouwen, het zij hier benadrukt, namen daarentegen méér aan de verkiezingen deel dan de mannen uit die bevolkingscategorie. Om de deelname van vrouwen in 1986 te stimuleren zijn tal van activiteiten ontplooid. Het ministerie van W.V.C. had hiervoor zelfs een bedrag op zijn begroting gereserveerd, maar slechts twee vrouwenorganisaties in Rotterdam (een Portugese en een Surinaamse) hebben van de mogelijkheid om subsidie te krijgen gebruik gemaakt. Niettemin is ook verder

Tabel 5. Electoraat naar bevolkingscategorie en geslacht in Kralingen-West en Liskwartier

	Man	Vrouw	Totaal
Nederlanders	5.168	5.639	10.807
Surinamers/Antillianen	338	323	661
Niet-Nederlanders	625	431	1.356
Niet-Nederlanders onderverdeeld:			
>Turken	161	144	305
>Marokkanen	171	111	282
>Overigen	293	176	469
Totale electoraat	6.131	6.393	12.524

wel het een en ander gebeurd, hetzij met subsidie van de gemeente Rotterdam, hetzij uit eigen middelen. Zo hebben enkele partijen speciale pamfletten verspreid en hebben verschillende organisaties van vrouwen op aparte bijeenkomsten de (vrouwelijke) kiezers nog eens opgeroepen naar de stembus te gaan. Had dat resultaat? We geven eerst een overzicht van de samenstelling van het electoraat.

De samenstelling van het electoraat in de onderzochte kiesdistricten was niet helemaal evenwichtig. De niet-Nederlandse kiezersgroep telde veel meer mannen dan vrouwen, terwijl dat bij de Nederlanders andersom was. Bij Surinamers en Antillianen lagen de aantallen niet ver uiteen. In het totale electoraat hadden de vrouwen iets de overhand. Maar hoe was dat bij de opgekomen kiezers?

'De' mannen gingen ietsje vaker dan 'de' vrouwen naar de stembus, hoewel de opkomstcijfers elkaar eigenlijk niet noemenswaardig ontlopen. Wanneer de opkomstcijfers naar drie etnische categorieën uitsplitsen, dan zien we dat de 'verschillen' nog het grootst waren bij... de Nederlanders. Bij 'de' migranten waren in zijn algemeenheid geen verschillen te bespeuren. Verdere uitsplitsing van de categorie niet-Nederlanders toont echter aan dat dit laatste een ongenuanceerde generalisatie is. Bij Marokkanen en Turken traden net als bij de deelraadsverkiezingen forse opkomstverschillen op, terwijl de vrouwen uit de groep 'overige niet-Nederlanders' actiever participeerden.

Tabel 6. Opkomst naar bevolkingscategorie en geslacht in Kralingen-West en Liskwartier

	Man	Vrouw	Totaal
Nederlanders	64%	60%	62%
Surinamers/Antillianen	43%	44%	43%
Niet-Nederlanders	38%	35%	38%
Niet-Nederlanders onderverdeeld:			
>Turken	70%	50%	61%
>Marokkanen	19%	11%	16%
>Overige	31%	41%	35%
Totale opkomst	60%	57%	59%
(n)	(3656)	(3677)	(7333)

Bekijken we echter de cijfers uit tabel 6 wat zorgvuldiger. Bijna geen Marokkaanse vrouw is gaan stemmen, maar het aantal Marokkaanse mannen dat dat gedaan heeft, is eveneens klein. De opkomst van Turkse mannen, daarentegen, was de hoogste hier gemeten: hij overtrof zelfs die van de Nederlandse vrouwen en mannen! De opkomst van Turkse vrouwen was dan wel 20% lager dan die van de Turkse mannen, hun 50% mocht er zeker zijn. De opkomst was niet veel lager dan die van de Nederlandse vrouwen, maar wel hoger dan mannen en vrouwen van welke andere etnische groep dan ook.

We moeten overigens wel bekennen dat hier een addertje onder het gras schuilt. In onze cijfers houden we namelijk geen rekening met eventuele volmachtstemmen. Het is niet onwaarschijnlijk dat het hoge deelnamecijfer van Turkse vrouwen voor een deel op het conto van Turkse mannelijke volmachtgevers geschreven moet worden. Hoe groot of hoe klein dat deel is, kunnen we helaas niet precies bepalen.

4.4 Opkomst migranten naar leeftijd

De jongeren behoren in het algemeen niet tot die categorie van de bevolking die men veelvuldig aan de stembureaus aantreft. Sterker, hun absentie aan de stembureaus is een punt van zorg, zoals onder meer bleek tijdens het Jongerenjaar 1985. Toch publiceerde het onderzoeksbureau InterView aan het einde van dat jaar een rapport waarin het 'vooordeel' dat de huidige generatie jongeren getroffen zou zijn door een algehele matheid 'weerlegd' zou zijn (Volkskrant, 28 december 1985). Jongeren zouden zich wel degelijk in de politiek verdiepen. Echter, nog geen vijf maanden later presenteerde het concurrerende NIPO een rapport waaruit zou blijken dat meer dan de helft van de jongeren geen belangstelling zou hebben voor het functioneren van de democratie (Rotterdams Nieuwsblad, 5 mei 1986). Hoewel vermoedelijk veel zal hebben afgehangen van de soort vragen, krijgt men toch licht de indruk dat wat die opiniepeilers zeggen, tamelijk willekeurig is. De handicap van dergelijke enquêtes is nu eenmaal dat zij slechts opvattingen peilen en geen daadwerkelijk gedrag meten.

Het ervaringsfeit blijft dat jonge kiezers relatief minder stemmen. Of dit nu komt doordat zij niet gesocialiseerd zijn in een periode waarin er nog een opkomstplicht was, of doordat zij de wederopbouw van de Nederlandse democratie niet hebben meegemaakt, of doordat zij groot vertrouwen hebben in de huidige politieke machthebbers, of doordat zij juist wantrouwen koesteren jegens het bestaande politieke systeem, is moeilijk te zeggen.

Over de vraag of het stemgedrag van jongere en oudere migranten in Nederland wezenlijk verschilt, is tot dusver nauwelijks iets bekend. Het enige dat we weten is dat Surinaamse en Antilliaanse jongeren in 1982 nog minder dan de ouderen zijn gaan stemmen. Die bevinding lijkt de ervaringen met Nederlandse kiezers te bevestigen. Overigens moeten we hier aantekenen dat bij Molukkers de jongeren toen ietsje vaker opkwamen.

Hoe is dit gegaan bij de raadsverkiezingen van 1986? Wanneer kennis van het politieke systeem een voldoende voorwaarde zou zijn om te gaan stemmen, dan zouden jonge buitenlanders vaker moeten opkomen dan ouders. De meeste jongeren zijn hier immers naar school gegaan en hebben daar waarschijnlijk iets van burgerschapsvorming gekregen. Bovendien is hun kennis van het Nederlands in het algemeen groter.

Allereerst een overzicht van de samenstelling van het electoraat.

Tabel 7. Electoraat naar bevolkingscategorie en leeftijd in Kralingen-West en Liskwartier

	≤ 30 Jr	> 30 Jr	Totaal
Nederlanders	3.399	7.408	10.807
Surinamers/Antillianen	355	306	661
Niet-Nederlanders	399	657	1.056
Niet-Nederlanders onderverdeeld:			
>Turken	155	154	305
>Marokkanen	121	161	282
>Overigen	127	342	469
Totale electoraat	4.153	8.371	12.524

Het aantal jonge kiesgerechtigden, waartoe wij hier alle kiesgerechtigden met een leeftijd van 30 jaar of jonger rekenen, was ongeveer de helft van het aantal oudere. Dat gold voor alle bevolkingscategorieën, met uitzondering van de Surinaamse, waar de groep jongeren groter was dan de groep ouderen.

In welke mate hebben zij gestemd?

Tabel 8. Opkomst naar bevolkingscategorie en leeftijd in Kralingen-West en Lis-kwartier

	≤ 30 Jr	> 30 Jr	Totaal
Nederlanders	63%	61%	62%
Surinamers/Antillianen	41%	47%	43%
Niet-Nederlanders	32%	40%	38%
Niet-Nederlanders onderverdeeld:			
>Turken	53%	66%	61%
>Marokkanen	14%	17%	16%
>Overigen	23%	39%	35%
Totale opkomst	58%	59%	59%

Anders dan verwacht zijn 'de' jongeren ongeveer even vaak naar de stembus gegaan als 'de' ouderen. Het waren echter in hoofdzaak de Nederlanders die voor dit beeld zorgden. Bij de categorie Surinamers en Antillianen en bij de niet-Nederlanders zien we opkomstverschillen. De verschillen waren het grootst bij de groep 'overige niet-Nederlanders' en het kleinst bij de Marokkanen, al moeten we daarbij aantekenen dat hun aantallen te klein waren om daar ver-gaande conclusies aan te verbinden. De opmerkelijk hoge verkiezingsdeelname van Turken blijkt verder vooral op het conto van de oudere Turken geschreven te moeten worden. Zouden de ouderen gevoeliger zijn voor een appèl op hun etniciteit?

4.5 Partijvoorkeur migranten

Uit de internationale literatuur over het stemgedrag van migranten komt duide-lijk naar voren dat het leeuwedeel van de migranten op een grote sociaal-democratische arbeiderspartij stemt, in Nederland dus op de PvdA (Rath, 1985). Andere partijen staan minder in de belangstelling omdat hun conduite-staat van

beleid voor sociaal zwakkeren en/of de etnische minderheden slechter is (of althans het beeld dat de migrantenkiezers daarvan hebben), of omdat die partijen te klein geacht worden om enige invloed van betekenis uit te oefenen. Verder speelt de kandidatuur van migranten op lijsten van partijen een rol, ofschoon hun aantrekkingskracht niet noodzakelijkerwijs die van een partij hoeft te overtreffen. Integendeel, vaak wordt die aantrekkingskracht juist overschat, terwijl de heterogeniteit van de migranten vaak wordt onderschat. Zoals we al schreven in paragraaf 3.3 kan een kandidaat weliswaar populair zijn, maar als zijn 'charisma' slechts in kleine kring groot is, zal hij zijn partij toch niet aan veel stemmen kunnen helpen.

Bij de beoordeling van alle partijen lopen landelijke en plaatselijke factoren door elkaar, soms in positieve, dan weer in negatieve zin. Zo was de populariteit van Joop den Uyl onder migranten een pré voor de PvdA, en het standpunt van het CDA over financiële ondersteuning aan moskeeverenigingen een pré voor het CDA, althans in sommige kringen. Aan de andere kant was de steun die CDA en VVD gaven aan de zogeheten f1445,- maatregel, voor sommigen, die hiervan op de hoogte waren, een argument om niet op één van die partijen te stemmen. (Die maatregel bepaalde dat buitenlandse jongeren - anders dan Nederlandse - slechts dan hun levenspartner naar Nederland mochten laten overkomen indien zij dat genoemde bedrag per maand verdienden.) Op plaatselijk niveau maakten migranten eveneens overwegingen die soms ten gunste, soms ten nadele van een partij uitpaktten. Zo loofden enkele leiders uit sommige migrantenorganisaties de Rotterdamse VVD, omdat die partij nog wel eens haar oor te luisteren legde bij die organisaties. Diezelfde leiders verklaarden echter tegelijkertijd dat zij zelf om vrijwel dezelfde reden Links Rotterdam aanhingen. Anderen zwoeren om soortgelijke redenen bij de Rotterdamse PvdA. In de Maasstad kwam daar nog eens bij dat in de gemeentepolitiek de PvdA een zeer dominante positie innam; voor de één een argument pro PvdA, voor de ander een argument contra.

De PvdA leek in Rotterdam een goede uitgangspositie onder migranten te hebben (evenals zij dat trouwens onder de autochtone Rotterdamers had). De kandidaatstelling van enkele Surinamers en een Turk leek de positie van de sociaal-democraten nog te versterken.

Die positie werd aan de vooravond van de verkiezingen evenwel bedreigd, zodat massale steun van de migranten voor de PvdA heel wat minder vanzelfsprekend werd. Vanuit verscheidene progressieve migrantenorganisaties werd de PvdA openlijk afgewezen en werd zoals gezegd steun betuigd aan Links Rotterdam, die veel meer oor zou hebben voor hun verlangens.

Verder werd het omstreden politieke verleden van de Turkse kandidaat Niyazi Terzi (hij is in radicale organisaties actief geweest) door zijn opposenten ras opgerakeld. Die opposenten kwamen overigens niet alleen van buiten de partij. Tot overmaat van ramp kwam hij bij veel van zijn landgenoten ook nog in diskrediet toen hij in een kranteninterview verklaarde dat hij weinig met het islamitische geloof uitstaande had. Zijn uitspraken werden vooral in de moskeeën breed uitgemeten.

Het zag ernaar uit dat met name het CDA, maar ook de VVD van deze faux pas zou profiteren. De Turkse kandidaat van de VVD, Halit Oztürkoglu, kon zich nu juist profileren als een 'goede' Turk die niet van zijn geloof was afgevallen en die bovendien een onbesmet politiek blazoën had. De VVD, die van de grote partijen het langst verzet pleegde tegen het kiesrecht voor niet-Nederlanders, afficheerde zich voorts als de partij dankzij wier ministers de buitenlanders nu hun stem mochten uitbrengen. De VVD hoopte aldus met het prestige van de Minister van Justitie F. Korthals Althes en ook van de toenmalige fractieleider E. Nijpels vele van die stemmen te winnen. Beiden waren bij de Turkse islamieten te gast en kregen ook in de Turkse media veel aandacht. In de hitte van de strijd verklaarde Nijpels dat de VVD er voorstander van was dat Turkije zich zo snel mogelijk bij de EG zou aansluiten. Daarnaast verklaarde hij dat de VVD voorstander was van het (tijdelijk) subsidiëren van islamitische gebedsruimten. Na de verkiezingen bleek dit geen partijstandpunt te zijn, maar Nijpels kreeg er in de campagne wel de handen voor op elkaar en Oztürkoglu kon in zijn stembusstrijd Nijpels statements goed gebruiken.

Het CDA legde in zijn campagne nog veel meer nadruk op zijn affiniteit met religieuze groepen en verklaarde zich omstandig bereid voor activiteiten die met religie samenhangen, ook financiële middelen ter beschikking te stellen. Minister-president R. Lubbers en Minister van W.V.C. E. Brinkman verkondigden dit persoonlijk, met name bij de Turkse islamieten. De Federatie van Turkse Islamitische Moskeeverenigingen heeft weinig nagelaten om haar voorkeur voor deze partij te laten blijken. Dat was ook niet verbazingwekkend aangezien het voltallige bestuur lid van het CDA was geworden. Een tweetal bestuursleden had bovendien zitting in de campagnecommissie van het CDA. Het CDA had overigens vlak voor de verkiezingen ook contacten gelegd met enkele organisaties van Chinezen en Hindostaanse Surinamers; ook deze konden tot de sympathisanten van het CDA gerekend worden.

De PvdA had meer gevaren te duchten. Zo probeerden enkele 'nieuwe' partijtjes in de kiezersgunst te komen. Neem de EVP, niet echt nieuw, maar (nog) niet vertegenwoordigd in de Rotterdamse gemeenteraad. De EVP speculeerde op veel

Surinaamse stemmen. De Surinaamse lijsttrekker deed er in ieder geval het zijne aan en ook de overige Surinaamse kandidaten waren actief. Daarnaast richtte de Humanistische Partij met een Italiaanse lijsttrekker zich speciaal op het migrantenpubliek. Tenslotte was er het optreden van de Alliantie van Immigranten '86, waarvan het niet tevoren uitgesloten was dat die veel migrantenstemmen zou trekken. Zij kreeg flink wat publiciteit. We hebben reeds gezien dat die partijtjes onvoldoende stemmen voor een zetel kregen, maar zijn zij er wellicht wel in geslaagd om een deel van het (qua aantal kleine) migrantenelectorat te mobiliseren ten koste van de migrantenstemmen voor de PvdA of andere grote partijen?

Tabel 9. Partijvoorkeur naar bevolkingscategorie in Kralingen-West en Liskwartier

	PvdA	VVD	CDA	Links R'dam	D66	Rest	Totaal n=100%
Nederlanders	39%	17%	15%	9%	5%	15%	4.976
Surinamers	91%	2%	3%	0%	1%	3%	237
Antillianen	57%	25%	6%	4%	0%	12%	24
Niet-Nederlanders	74%	7%	6%	2%	2%	9%	346
Niet-Nederlanders onderverdeeld:							
>Turken	81%	9%	4%	0%	0%	6%	164
>Marokkanen	75%	0%	10%	4%	0%	11%	39
>Overigen	65%	7%	7%	5%	4%	12%	143
Totaal	44%	16%	14%	8%	4%	14%	5.583

Migranten hebben wederom overwegend op de PvdA gestemd. Het meest extreem zien we dat bij de Surinamers: bijna elke Surinamer die is gaan stemmen, heeft daarbij een sociaal-democratische voorkeur aan de dag gelegd. De EVP met haar Surinaamse kandidaten heeft nauwelijks Surinaamse stemmen gekregen. De eveneens sterke PvdA-voorkeur onder de Turken valt op. Bij de deelraadsverkiezingen was het percentage PvdA-stemmers nog 'slechts' 53%, maar toen deed een Turkse partij mee die veel stemmen wegtrok. Noch Links Rotterdam, noch - en

dit is wellicht opmerkenswaardiger - het CDA noch de VVD zijn erin geslaagd om 'de' migranten aan te spreken. De pogingen van het CDA om de 'ethnic vote' of althans een deel daarvan te winnen door vooral gebruik te maken van religieuze loyaliteiten hebben klaarblijkelijk niets substantieels opgeleverd. Het appel op deze loyaliteiten heeft geen grote groepen aangesproken of andere belangen hebben zwaarder gewogen. Hoe het ook zij, het heeft in ieder geval gunstig uitgepakt voor de PvdA en ongunstig voor het CDA.

Alleen de VVD is erin geslaagd een deel van het migrantenelectoraat op zich te verenigen, een zeer klein en specifiek deel trouwens. Eén op de tien Turkse kiezers heeft zijn stem op de VVD uitgebracht. Hoewel we niet moeten uitsluiten dat er liberale Turken zijn, werden deze kiezers vermoedelijk vooral aangetrokken door de landgenoot die daar op de lijst prijkte. Met name het feit dat de betrokkene een prominent lid van een Turkse Islamitische vereniging was, kan voor sommige Turkse kiezers de doorslag hebben gegeven. Een kwart van de Antillianen in ons onderzoek heeft op de VVD gestemd. Het gaat echter om hele kleine aantallen, dus dit resultaat moet met de grootste omzichtigheid worden geïnterpreteerd: het kan puur toeval zijn.

Tenslotte melden we dat uit nadere bewerking van de onderzoeksresultaten is gebleken dat de minderhedenpartij AI'86 verrassend veel Nederlanders onder haar kiezers had. De migranten zelf hebben hun stem vrijwel uitsluitend aan één van de gevestigde politieke partijen gegeven.

De stem van de migranten leverde de PvdA 5% meer winst op, waardoor de partij van 39% (dat was de aanhang onder de Nederlanders) naar 44% ging. Tegelijkertijd verloren alle overige grotere partijen elk 1% door gebrek aan steun van het migrantenelectoraat.

4.6 Partijvoorkeur migranten naar geslacht

Men kan zich afvragen of er belangrijke verschillen zijn in de partijvoorkeur tussen mannen en vrouwen uit verschillende allochtone bevolkingsgroepen. Tot dusver is zulks bij migranten nog niet gebleken (Rath, 1985). Een uitzondering moet echter gemaakt worden voor de Turken bij de deelraadsverkiezingen van 1984 te Rotterdam. Turkse vrouwen bleken toen veel vaker op de PvdA te hebben gestemd dan Turkse mannen. En andersom zochten zij toen veel minder vaak dan Turkse mannen hun heil bij de Turkse moslimpartij Hakyol. Dit resultaat was

met name opmerkelijk omdat in Turkije vrouwen dezelfde partijvoorkeur als mannen aan de dag leggen (Tekeli, 1981).

Hoe zou dit uitpakken bij de raadsverkiezingen van 1986? Zou misschien de kandidering van een buitenlandse vrouw op de lijst van Links Rotterdam het kiesgedrag van buitenlandse vrouwen beïnvloeden?

Tabel 10. Partijvoorkeur naar bevolkingscategorie en geslacht in Kralingen-West en Liskwartier

		PvdA	VVD	CDA	Links R'dam	D66	Rest	Totaal n=100%
Nederlanders	M	39%	20%	14%	9%	5%	15%	2.383
	V	41%	15%	17%	9%	5%	14%	2.490
Surinamers/ Antillianen	M	87%	4%	3%	0%	1%	7%	129
	V	91%	2%	4%	0%	0%	5%	128
Niet-Nederl.	M	75%	6%	6%	4%	2%	11%	200
	V	76%	10%	7%	1%	2%	7%	128
Niet-Nederlanders onderverdeeld:								
>Turken	M	81%	8%	4%	0%	0%	9%	96
	V	82%	12%	4%	0%	0%	5%	61
>Marokkanen	M	83%	0%	10%	3%	0%	6%	27
	V	76%	0%	13%	10%	0%	0%	9
>Overigen	M	64%	6%	6%	8%	4%	14%	77
	V	71%	9%	9%	1%	4%	9%	58
Subtotaal	M	44%	18%	13%	8%	5%	15%	2.712
	V	46%	14%	16%	8%	5%	14%	2.746
Totaal		44%	16%	14%	8%	4%	14%	5.458

In aanmerking nemend dat de absolute aantallen kiezers in de afzonderlijke cellen uit tabel 10 namelijk klein zijn, volstaan we vooralsnog met de conclusie dat tussen mannelijke en vrouwelijke allochtone kiezers geen significante verschillen optraden.

4.7 Partijvoorkeur migranten naar leeftijd

Zou het dan wel uitmaken wat iemands leeftijd is? Het is bekend dat het CDA - in tegenstelling tot de PvdA en de VVD - een partij is die tot aan deze verkiezingen vooral veel aanhang onder de ouderen heeft. Hoe dit bij migranten is weten we tot nu toe niet. We kunnen hooguit veronderstellen dat de eerste generatie migranten meer dan de tweede generatie geneigd zal zijn om op een confessionele partij te stemmen; godsdienst speelt immers een voornamere rol in hun maatschappelijke leven. De veronderstelling echter dat zij meer geneigd zullen zijn om een sociaal-democratische partij te stemmen lijkt ons minstens even plausibel. Zijn het niet juist deze mensen die geworven zijn om deel uit te maken van het legioen van arbeiders?

Leeftijd blijkt een belangrijkere factor voor de partijvoorkeur te zijn dan geslacht. De PvdA in de Maasstad moest het klaarblijkelijk vooral hebben van de oudere kiezers. Hoewel nog één derde van de jonge Rotterdammers in ons onderzoek op de PvdA heeft gestemd, hadden zij toch opmerkelijk veel vertrouwen in de VVD, die het dus vooral van de jonge kiezers moest hebben. Een andere partij die het goed deed bij de jongeren en relatief slecht bij de ouderen was Links Rotterdam. Het CDA vertoonde het patroon dat we daarvan gewend waren. Bij de interpretatie van deze gegevens moeten we er wellicht rekening mee houden dat de schaduwverkiezingen onder meer plaatsvonden in Kralingen-West, dat een wijk is waar betrekkelijk veel studenten wonen.

Bij de categorie Surinamers/Antillianen constateren we geen wezenlijke verschillen in de partijvoorkeur van jongeren en ouderen: zij stemden toch allemaal op de PvdA. Het stempatroon van de niet-Nederlanders echter leek bijna het spiegelbeeld van dat van de Nederlanders. De PvdA deed het bij de jonge buitenlanders nog beter dan bij de oudere. Voorts werd het CDA niet vaker als de favoriete partij gekozen. Wel mocht de VVD zich in de gunst van de jonge buitenlandse kiezers verheugen; dat gold in het bijzonder voor de categorie 'overige buitenlanders', al gaat het ook hier - wij benadrukken het opnieuw - wel om kleine aantallen. De stemmen van de oudere buitenlanders die niet naar

de PvdA zijn gegaan, hebben zich niet bij één of twee concurrerende partijen geconcentreerd. Op basis van dit materiaal kunnen we helaas geen bevredigende verklaring geven voor het verschil in stempatroon van ouderen en jongere buitenlanders.

Tabel 11. Partijvoorkeur naar bevolkingscategorie en leeftijd in Kralingen-West en Liskwartier

		PvdA	VVD	CDA	Links R'dam	D66	Rest	Totaal n=100%
Nederlanders	≤30	28%	26%	12%	15%	6%	15%	1.579
	>30	46%	13%	17%	6%	5%	15%	3.294
Surinamers/ Antillianen	≤30	89%	3%	4%	0%	0%	7%	129
	>30	89%	5%	3%	0%	1%	5%	128
Niet-Nederl.	≤30	82%	10%	12%	1%	0%	7%	108
	>30	72%	6%	8%	3%	2%	10%	220
Niet-Nederlanders onderverdeeld:								
>Turken	≤30	86%	9%	2%	0%	0%	5%	68
	>30	77%	9%	6%	0%	0%	10%	89
>Marokkanen	≤30	85%	0%	9%	6%	0%	2%	15
	>30	79%	0%	12%	4%	0%	7%	21
>Overigen	≤30	66%	16%	2%	3%	0%	14%	25
	>30	67%	5%	9%	6%	5%	11%	110
Subtotaal	≤30	35%	24%	11%	13%	5%	14%	1.816
	>30	49%	12%	16%	6%	5%	14%	3.642
Totaal		44%	16%	14%	8%	4%	14%	5.458

In ons onderzoek hebben we tenslotte nog een andere factor onder de loep genomen die mogelijk van invloed was op het stempatroon van de onderhavige bevolkingsgroepen: de arbeidssituatie. In het volgende hoofdstuk doen wij hiervan verslag.

5 WERKLOZEN

Er is nog maar betrekkelijk weinig onderzoek gedaan naar de opkomst van werklozen bij verkiezingen, maar uit wát er gepubliceerd is, blijkt duidelijk dat werklozen aanmerkelijk minder naar de stembus gaan dan werkenden of andere kiezersgroepen. In dit opzicht is er een overeenkomst tussen het stempatroon van werklozen en migranten. Maar er zijn ook verschillen.

Het eerste verschil is het volgende. Eén van de verklaringen voor de lagere opkomst van migranten is gelegen in het feit dat migranten nieuwkomers zijn en veelal nog niet volledig ingeburgerd zijn in het politieke leven van ons land. Een lagere opkomst van migranten hoeft daarom niet per se opgevat te worden als uitdrukking van afkeer van het politieke systeem; zij kan ook gezien worden als een aanwijzing dat het proces van politieke incorporatie nog niet voltooid is. Bij werklozen ligt dit duidelijk anders. Voorzover het gaat om Nederlandse werklozen zijn zij geen nieuwkomers in de politieke arena, maar kiezers die - hoe passief ook - ervaring hebben met het politieke bedrijf en zich daarvan in enige mate afkeren. Werklozen zijn al politiek ingeburgerd en nemen in die situatie vaker dan leden van andere groepen het besluit om niet aan verkiezingen deel te nemen.

Het tweede verschil draait om de politieke activiteiten van de werklozen, of die nu ondernomen worden door individuele werklozen, door groepen of door hun zaakwaarnemers (cf. Köbben, 1983). De stem van de werkloze klinkt in de politieke arena bijzonder zwak; er wordt veel over hen gepraat, maar zelf zijn ze in vergaande mate passief object van de politiek. Een uitdrukking daarvan vormt de gang van zaken bij de kandidaatstelling voor de verkiezingen. Terwijl alle grote partijen hun best hebben gedaan en één of meer migranten op de lijst krijgen en terwijl sommige migrantenkandidaten ook zelf in eigen kring campagne hebben gevoerd, was er van zoiets bij werklozen geen sprake. Of dit nu een oorzaak of een gevolg is van de doorgaans slechte verkiezingsdeelname van werklozen is onduidelijk; mogelijk vinden beide processen gelijktijdig plaats. In ieder geval gaat de lagere opkomst van werklozen gepaard aan een laag niveau van politieke activiteiten van werklozen als groep.

5.1 Opkomst werklozen

Heeft deze geringe deelname zich ook bij de onderhavige raadsverkiezingen gemanifesteerd? In de elf onderzochte stemdistricten waren volgens gegevens van het Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB) ten tijde van de gemeenteraadsverkiezingen zo'n 1.750 geregistreerde werklozen, waarvan ongeveer 1.650 de kiesgerechtigde leeftijd hadden bereikt. Nu is bekend dat de registratie van de GAB's nogal onbetrouwbare weergave van de reële werkloosheid verschaft. Enerzijds zitten er mensen in het bestand die (al weer) werk hebben, anderzijds worden verschillende groepen werklozen niet of slechts ten dele geregistreerd. Hierover is de laatste maanden een uitvoerige discussie gevoerd die nog niet geleid heeft tot eenduidige conclusies. We kunnen dit probleem evenwel omzeilen door gebruik te maken van de arbeidskrachtentelling die het Centraal Bureau voor de Statistiek in 1985 in het Rijnmondgebied heeft gehouden. Uit de regionale presentatie van de arbeidskrachtentelling blijkt dat het GAB-bestand in 1985 78% van de totale werkloosheid dekte (Gemeente Rotterdam / Openbaar Lichaam Rijnmond, 1985). Van de werkloze vrouwen had zich 68% bij het arbeidsbureau ingeschreven en van de werkloze mannen had 83% dat gedaan.

Verwerking van deze gegevens leidt tot de volgende schattingen: in totaal waren er in de door ons onderzochte buurten 2.135 kiesgerechtigde mensen werkloos, waarvan 1.310 mannen en 825 vrouwen, dat wil zeggen 17% van de opgeroepen kiezers. Aan de schaduwverkiezingen hebben 587 werklozen meegedaan. Bij de veronderstelling dat de respons van de werklozen gelijk is aan de gemiddelde respons (76%) betekent dat in totaal zo'n 772 van de 2.135 kiesgerechtigde werklozen hebben deelgenomen aan de gemeenteraadsverkiezingen, oftewel 36%. Dat opkomstpercentage wijkt aanzienlijk af van de totale opkomst die in de onderzochte stemdistricten 59% bedroeg.

We vergelijken deze uitkomst met eerdere onderzoeksresultaten.

Tabel 12. Opkomst werklozen bij enkele verkiezingen

	Opkomst totaal	Opkomst werklozen	Relatieve opkomst werklozen
Tweede Kamer 1982 *	89%	67,5%	76%
Deelraden R'dam 1984 **	44%	25%	57%
Gemeenteraad R'dam 1986	59%	36%	61%

* Bron: Rosenthal, 1983. Rosenthal tekent hierbij aan dat door de opzet van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO), waarop hij zich baseert, de opkomst van werklozen vertekend wordt weergegeven; in werkelijkheid was die lager dan 67,5%.

** Bron: Buijs, 1986.

We zien in tabel 12 dat de slechte opkomst van werklozen zich continueert. Wel zijn er variaties, zoals de derde kolom van de bovenstaande tabel laat zien: nu eens is hun relatieve aandeel kleiner, dan weer groter. Over de oorzaken van deze variaties valt op basis van het thans beschikbare materiaal weinig te zeggen. Voorts moeten we voorzichtig zijn om een spijkerhard, direct oorzakelijk verband te leggen tussen werkloosheid en opkomst. Het zou immers zo kunnen zijn dat werkloosheid meer voorkomt bij mensen die toch al behoren tot de groep van niet-stemmers. Ondanks dat voorbehoud kunnen we zonder meer vaststellen dat ook uit ons onderzoek blijkt dat werklozen een groep vormen die zich veel minder dan andere maatschappelijke geledingen betrokken voelt bij het reguliere politieke gebeuren.

5.2 Opkomst werklozen naar geslacht, leeftijd en herkomst

We krijgen nu licht de indruk dat werkloosheid de allesbepalende factor is voor de verkiezingsdeelname. Maar is deze indruk wel juist? Is de verkiezingsdeelname, of beter niet-deelname, wel gelijkelijk verdeeld over verschillende deelgroepen van werklozen?

Allereerst bepalen we de samenstelling van het werklozenelectoraat in de onderzochte kiesdistricten. We doen dit aan de hand van gegevens van het GAB.

Tabel 13. Electoraat werklozen naar leeftijd en geslacht in Kralingen-West en Liskwartier

	≤30 jaar	>30 jaar	Totaal
Mannen	588 (27%)	722 (34%)	1.310 (61%)
Vrouwen	558 (26%)	267 (13%)	825 (39%)
Totaal	1.146 (53%)	989 (47%)	2.135 (100%)

De opkomst van deze deelgroepen werklozen wordt in tabel 14 weergegeven. We zien dat jonge werklozen de 'echte' thuisblijvers waren; van hen kwam slechts 31% op en dat is bijna de helft van de opkomst van alle jongeren, die 58% bedroeg. Het gaat hier om een opmerkelijk verschijnsel, vooral omdat de totale groep jongeren bij de verkiezingen bijna net zo goed opkwam als de groep ouderen. De combinatie van jeugdigheid met werkloosheid leidde echter tot een uitgesproken slechtere opkomst en dit gold zowel voor vrouwen als voor mannen.

Tabel 14. Opkomst werklozen naar leeftijd en geslacht in Kralingen-West en Liskwartier

	≤30 jaar	>30 jaar	Totaal
Mannen	31%	37%	34%
Vrouwen	30%	55%	39%
Totaal	31%	42%	36%

Deze resultaten werpen een bijzonder licht op de in paragraaf 4.4 aangehaalde onderzoeken van InterView en NIPO naar de politieke interesse van 'jongeren'. Wanneer men uitsluitend werkloze jongeren had geënquêteerd hadden de resultaten er wellicht heel anders uitgezien. Het maakt nogal wat uit aan welke deelgroepen vragen gesteld worden over bereidheid tot deelname aan het parlementaire politieke proces. De schaduwverkiezingen laten daarover geen misver-

standen bestaan: werkloze jongeren houden in sterke mate afstand van het politieke bestel. Verdergaand onderzoek naar de oorzaken en motieven hiervan lijkt ons dringend gewenst.

Oudere werkloze mannen kwamen (met 37%) eveneens slecht op, weliswaar beter dan de jongere, maar nauwelijks boven het gemiddelde van alle werklozen. Sterk in contrast met hun opkomst staat die van de oudere vrouwelijke werklozen. Met een opkomstpercentage van 55% benaderden zij het gemiddelde percentage van de totale kiezersgroep en onderscheiden zij zich opvallend van de andere deelgroepen werklozen. Wat de oorzaken van dit verschil zijn is ons onbekend. Zoveel is duidelijk: de opkomstverschillen van de afzonderlijke deelgroepen geven steun aan de stelling van Köbben en Godschalk (1985) dat er geen sprake is van een homogene groep van werklozen, maar dat er sprake is van verschillende groepen mensen die werkloos zijn en die daarop verschillend reageren.

Beschouwen we tenslotte de opkomst van werklozen naar land van herkomst. Tabel 15 bevat een schatting van de samenstelling van dit electoraat.

Tabel 15. Electoraat werklozen naar bevolkingscategorie en geslacht in Kralingen-West en Liskwartier

	Mannen	Vrouwen	Totaal
Nederlanders	925 (44%)	645 (30%)	1.570 (74%)
Surinamers/Antillianen	148 (7%)	85 (4%)	233 (11%)
Niet-Nederlanders	237 (10%)	93 (5%)	332 (15%)
Totaal	1.130 (61%)	825 (39%)	2.135 (100%)

Naar aanleiding van de deelraadsverkiezingen van 1984 te Rotterdam berekende één van ons dat de opkomst van werkloze migranten relatief hoger was dan die van werkloze Nederlanders (Buijs, 1986). Zien we dit beeld ook bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1986?

We zien in tabel 16 dat de invloed van werkloosheid op het opkomstgedrag verreweg het grootste was bij de Nederlandse werklozen. Bij de Nederlandse werk-

lozen van het mannelijke geslacht bedroeg het verschil bijna de helft; bij die van het vrouwelijke geslacht was de invloed van de werkloosheid eveneens groot, zij het wat geringer dan bij de mannen.

Tabel 16. Opkomst werklozen naar bevolkingscategorie en geslacht in Kralingen-West en Liskwartier - vergeleken met de totale opkomst

	Mannen		Vrouwen		Totaal	
	werkloos	allen	werkloos	allen	werkloos	allen
Nederlanders	34%	64%	36%	60%	35%	74%
Surinamers/Antillianen	38%	43%	54%	44%	44%	43%
Niet-Nederlanders	30%	38%	46%	36%	34%	38%
Totaal	34%	60%	39%	57%	36%	59%

De invloed van werkloosheid op de opkomst was ook bij de allochtone werkloze mannen negatief: bij de niet-Nederlanders was het verschil 8%, bij de Surinamers en Antillianen 5%. Daartegenover stond de verrassend hoge verkiezingsdeelname van allochtone werkloze vrouwen. Zij gingen juist vaker naar de stembus, vaker dan de werkloze mannen van diezelfde bevolkingscategorie en ook vaker dan het gemiddelde van alle vrouwen - werkloos of niet - uit dezelfde categorie.

We kunnen andermaal vaststellen dat deze resultaten de stelling ondersteunen dat werklozen een verre van homogene groep vormen. Het is echter niet eenvoudig om de gevonden verschillen te verklaren. We geven een tweetal veronderstellingen over de richting waarin de verklaringen gezocht zouden kunnen worden. Een mogelijkheid is te zoeken in de richting van de politieke cultuur van een land van herkomst. Het ter stembus gaan zou verbonden kunnen worden aan andere sociale activiteiten. Zo beschrijft Brana-Shute (1976) de rol van Creoolse vrouwenclubs in het Surinaamse maatschappelijke leven. Via deze clubs speelden Creoolse vrouwen een opmerkelijk actieve rol in de Surinaamse politiek van voor de 'revo' van Bouterse cum suis. Overigens is hiermee de hogere opkomst van werkloze Surinaamse en Antilliaanse vrouwen nog niet verklaard. Het gaat ons hier, nogmaals, slechts om de richting waarin verklaringen gezocht zouden kunnen worden.

Een andere mogelijkheid - die de bovengenoemde verklaring niet uitsluit - suggereert te zoeken in de richting van de wijze waarop werkloosheid ervaren en verwerkt wordt. Zo stellen Epema en Valkenburg (1984) aan de hand van een onderzoek naar werkloosheid in oude stadswijken vast, dat zowel Turkse en Marokkaanse werklozen als Surinaamse en Antilliaanse werklozen meer dan Nederlandse werklozen vasthouden aan het traditionele arbeidsethos, terwijl zij tegelijk in sterker mate een stigmatisering als werkloze migrant ervaren. Wellicht leidt werkloosheid bij hun in sommige gevallen minder tot berusting of tot afkeer van het politieke systeem, maar juist meer tot het stellen van eisen, hetgeen met stemmen tot uitdrukking wordt gebracht. Langs deze weg komen we evenwel al snel op het terrein van ad hoc verklaringen, of simpel gezegd: we weten het niet, maar gissen slechts.

5.3 Partijvoorkeur werklozen

Als de werklozen het voor het zeggen hadden, welke partijen zouden dan aan het bewind zijn: de PvdA, die zich als de kampioen van de werklozen opwierp, of de regeringspartijen CDA of VVD, die zich er op voorstonden dat door hun 'karwei' het landelijke werkloosheidspercentage omlaag is gegaan?

Tabel 17. Partijvoorkeur werklozen in Kralingen-West en Liskwartier

Kiezers	PvdA	VVD	CDA	Links R'dam	D66	SGP	CP	Rest
Werklozen	58%	6%	6%	14%	3%	2%	4%	7%
Allen	44%	16%	14%	8%	4%	5%	4%	5%

Er is horizontaal gepercentageerd

De cijfers spreken duidelijke taal. Meer dan de gemiddelde kiezer stemde de werkloze op de PvdA en op Links Rotterdam. Ruim 72% van hen gaf zijn voorkeur aan een progressieve partij, tegen 52% van de gemiddelde kiezer. De regeringspartijen CDA en VVD waren duidelijk niet in trek bij de werklozen, evenmin als trouwens D66. Zij gaven hieraan slechts half keer zo vaak als de gemiddelde kiezer hun voorkeur.

Uitsplitsing van de partijvoorkeur van de werklozen naar geslacht en land van herkomst leidt tot een zekere nuancering van dit beeld. De werkloze Surinamers, Antillianen en niet-Nederlanders stonden inderdaad vrijwel allemaal op de PvdA; andere partijen kwamen er bij hen niet aan te pas. Zij droegen daarmee in belangrijke mate bij tot het hoge percentage dat de PvdA onder werklozen haalde. Onder de Nederlandse werklozen behaalde de PvdA 'slechts' zo'n 48%, hetgeen niet veel hoger was dan de 44% die de PvdA bij alle kiezers behaalde. De 14% die Links Rotterdam onder de werkloze kiezers verwierf was vrijwel geheel afkomstig van autochtone werklozen; de vrouwen onder hen deden dat voor meer dan 26%!

Wellicht ten overvloede brengen we nog eens het volgende onder de aandacht. Het is bekend dat de aanhang van de PvdA en Links Rotterdam voor een relatief groter deel bestaat uit groepen waarin meer werkloosheid heerst, bijvoorbeeld de migranten. Met ons onderzoek kunnen we geen bewijs leveren dat werkloosheid leidt tot het stemmen op een linkse partij. Om dat uit te zoeken is een geheel ander type van onderzoek noodzakelijk. In ieder geval kunnen we wel vaststellen dat de werklozen die zodanig politiek geëngageerd zijn dat ze gaan stemmen, een duidelijke voorkeur voor de PvdA en Links Rotterdam hebben en minder steun geven aan de regeringspartijen. Deze tendens is consistent met de resultaten van eerder onderzoek naar het stemgedrag van werklozen, zoals blijkt uit tabel 18.

Tabel 18: Partijvoorkeur werklozen bij twee verkiezingen

	Tweede Kamer 1982 [*]		Deelraad 1984 ^{**}	
	Werklozen	Alle kiezers	Werklozen	Alle kiezers
PvdA	41%	32%	75%	61%
VVD	22%	25%	5%	13%
CDA	26%	27%	5%	10%
Klein Links	4%	5%	-	-

* Bron: Rosenthal, 1983.

** Bron: Buijs, 1986. De kleine linkse partijen boycotten deze verkiezingen.

Tabel 19. Kiezers van Centruumpartij en Centrumdemocraten naar leeftijd, geslacht en arbeidssituatie in Kralingen-West en Liskwartier

	CP	CD	CP+CD	Alle kiezers
<30 jaar	26% (31)	35% (6)	27% (37)	33%
>30 jaar	74% (87)	65% (11)	73% (98)	67%
Mannen	63% (74)	71% (12)	64% (86)	50%
Vrouwen	37% (44)	29% (5)	36% (49)	50%
Werkend	51% (60)	35% (6)	49% (66)	45%
Werkloos	10% (12)	6% (1)	10% (13)	11%
Overige	39% (45)	60% (10)	41% (55)	44%
Totaal	100% (118)*	100% (17)	100% (135)	100% (5.583)

* Van één respondent die op de Centruumpartij gestemd heeft, is de arbeidssituatie onbekend

Uit de gegevens van tabel 19 blijkt dat mannen meer dan vrouwen op de Centruumpartij of Centrumdemocraten stemden en ouderen relatief meer dan jongeren. Voorts blijkt dat werkenden iets meer geneigd waren deze partijen te ondersteunen en dat mensen die tot de groep 'overigen' behoorden dat een fractie minder deden. We moeten echter vaststellen dat de verschillen hier wel erg klein zijn. Tenslotte kunnen we uit deze gegevens afleiden dat deze partijtjes een min of meer gelijk aandeel van werklozen in hun kiezersbestanden hebben als de andere, minder of niet omstreden partijen. Of anders geformuleerd: uit ons onderzoek blijkt niet dat werklozen meer dan werkenden op zogenaamde 'racistische' of 'fascistische' partijen stemmen.

Tabel 19. Kiezers van Centruumpartij en Centrumdemocraten naar leeftijd, geslacht en arbeidssituatie in Kralingen-West en Liskwartier

	CP	CD	CP+CD	Alle kiezers
<30 jaar	26% (31)	35% (6)	27% (37)	33%
>30 jaar	74% (87)	65% (11)	73% (98)	67%
Mannen	63% (74)	71% (12)	64% (86)	50%
Vrouwen	37% (44)	29% (5)	36% (49)	50%
Werkend	51% (60)	35% (6)	49% (66)	45%
Werkloos	10% (12)	6% (1)	10% (13)	11%
Overige	39% (45)	60% (10)	41% (55)	44%
Totaal	100% (118)*	100% (17)	100% (135)	100% (5.583)

* Van één respondent die op de Centruumpartij gestemd heeft, is de arbeidssituatie onbekend

Uit de gegevens van tabel 19 blijkt dat mannen meer dan vrouwen op de Centruumpartij of Centrumdemocraten stemden en ouderen relatief meer dan jongeren. Voorts blijkt dat werkenden iets meer geneigd waren deze partijen te ondersteunen en dat mensen die tot de groep 'overigen' behoorden dat een fractie minder deden. We moeten echter vaststellen dat de verschillen hier wel erg klein zijn. Tenslotte kunnen we uit deze gegevens afleiden dat deze partijtjes een min of meer gelijk aandeel van werklozen in hun kiezersbestanden hebben als de andere, minder of niet omstreden partijen. Of anders geformuleerd: uit ons onderzoek blijkt niet dat werklozen meer dan werkenden op zogenaamde 'racistische' of 'fascistische' partijen stemmen.

6 SAMENVATTING

Aan de gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart 1986 deden twee bevolkingsgroepen mee, wier maatschappelijke positie in het algemeen als zorgwekkend wordt beschouwd, te weten migranten en werklozen. Dit rapport behelst het verslag van een onderzoek naar de opkomst en partijvoorkeur van deze kiezers.

Drie elementen verleenden de gemeenteraadsverkiezingen in Rotterdam een bijzonder karakter. Om te beginnen mochten niet-Nederlandse ingezetenen voor het eerst meedoen. Vervolgens was er het feit dat de uitslag beschouwd werd als een testcase voor de populariteit van de regering; een belangrijk criterium hierbij was de bestrijding van de werkloosheid. Tenslotte was er de plaatselijke omstandigheid dat het erom spande of de PvdA de absolute meerderheid zou behalen.

Het toekennen van kiesrecht aan niet-Nederlandse ingezetenen is duidelijk een impuls geweest tot vergroting van het aantal kandidaten van allochtone herkomst. Toch was hun aantal nog lang niet in overeenstemming met hun aandeel in de bevolking. Uiteindelijk werden twee Surinamers, beide PvdA'er, tot raadslid gekozen, waarvan één met voorkeurstemmen.

We hebben niet kunnen achterhalen hoeveel werklozen op de kandidatenlijsten voorkwamen. Anders dan bij migranten bleven de partijen hierover opmerkelijk stil. In ieder geval is geen kandidaat als werkloze raadslid gekozen.

Drie categorieën kandidaten kregen systematisch meer voorkeurstemmen: vrouwen, kandidaten die woonachtig zijn in buitengebieden van Rotterdam (zoals Hoogvliet) en migranten. Vooral migrantenkandidaten die een campagne rondom de eigen persoon hebben gevoerd, kregen veel voorkeurstemmen. Toch was hun persoonlijke populariteit binnen of zelfs buiten de grenzen van de eigen etnische (sub)groep niet doorslaggevend voor succes. Het was veeleer de combinatie daarvan met de politieke lijn van de partij waarvoor zij kandidaat stonden. Met name de PvdA-kandidaten deden het goed. Bij werklozen was overigens van een bijzondere campagne geen sprake.

De vrees dat het aantal ongeldige stemmen zou toenemen nu buitenlanders aan de verkiezingen meededen, is niet uitgekomen.

Door het opzetten van 'schaduwverkiezingen' hebben we nauwkeurig kunnen achterhalen hoe het stemgedrag is geweest van migranten en werklozen. Onze gegevens betreffen een tweetal buurten in Rotterdam, in totaal elf stembureaus waar 12.524 kiezers opgeroepen zijn. De resultaten mogen in grote lijnen representatief geacht worden voor de hele stad.

De opkomst van zowel 'de' migranten (40%) als 'de' werklozen (36%) bleef achter bij de totale opkomst van 59%. Terughoudendheid bij het doen van algemene uitspraken over deze groepen is evenwel noodzakelijk; het gaat om heterogene groepen, waarvan de deelgroepen - naar uit ons onderzoek blijkt - een uiteenlopend stemgedrag vertonen! De verkiezingsdeelname van die deelgroepen kon oplopen van 11% tot 70%.

Bij uitsplitsing naar bevolkingsgroep zien we de volgende variatie. Surinamers en Antillianen kwamen minder op dan de autochtone Nederlanders. De Marokkanen lieten zich helemaal weinig aan de stembureaus zien, hetgeen ongetwijfeld samenhangt met de oproep van Koning Hassan om niet te gaan stemmen. De Turken daarentegen gingen zowat net zo vaak als de Nederlanders stemmen.

Een verband tussen geslacht en verkiezingsdeelname hebben we niet kunnen vinden bij Nederlanders, Surinamers en Antillianen. Bij niet-Nederlanders vonden we dat wel, al was dat geen eenduidig verband. Zo bleven Turkse en Marokkaanse vrouwen vaker thuis, terwijl de overige niet-Nederlandse vrouwen juist vaker ter stembus gingen. De opkomst van de Turkse mannen (70%) overtrof zelfs die van de Nederlanders.

Anders dan verwacht vonden we bij Nederlanders geen verband tussen leeftijd en opkomst. Zo'n verband hebben we wel kunnen vaststellen bij migranten: de jongeren bleven vaker van de stembureaus weg dan de ouderen.

Uitsplitsing naar arbeidssituatie leverde het volgende beeld op. De jonge werklozen kwamen nauwelijks op, hoewel 'de' jongeren over het algemeen redelijk goed opkwamen. De oudere werkloze mannen vertoonden zich eveneens weinig aan de stembureaus. Echter, de oudere werkloze vrouwen kwamen opvallend goed op. Het (negatieve) verband tussen werkloosheid en opkomst was niet bij alle bevolkingsgroepen even sterk; het varieerde naar gelang het land van herkomst. Dat verband was het sterkst bij Nederlandse werklozen. Bij allochtone mannelijke werklozen troffen we dat verband eveneens aan, zij het wat minder sterk. In deze context was de grote verkiezingsdeelname van allochtone vrouwelijke werklozen, vooral Surinaamse en Antilliaanse, zeer opmerkelijk.

De PvdA is er inderdaad in geslaagd de absolute meerderheid te behalen, althans in zeteltal. Migranten hebben een groot aandeel in deze verkiezingsoverwinning gehad. Hun partijvoorkeur verschilde belangrijk van die van de overige kiezers. Zij stemden bijna tweemaal zo vaak als Nederlanders op de PvdA. Deze voorkeur was het sterkst bij de Surinamers (91%) en de Turken (81%), ofschoon ook de overige niet-Nederlanders met 65% ver boven de gemiddelde PvdA-aanhang van 44% kwamen. De pogingen van het CDA en de VVD om de Turkse stem te winnen, hebben weinig tastbaars opgeleverd. Vrijwel niemand uit deze grootste groep niet-Nederlanders heeft op het CDA gestemd; één op de tien Turken gaf wel zijn of haar voorkeur aan de VVD, wat vermoedelijk te maken had met de landgenoot die op deze lijst prijkte.

De partijvoorkeur varieerde amper naar geslacht, wel naar leeftijd. Nederlandse jongeren waren minder dan ouderen geneigd hun stem aan de PvdA te geven. Niet-Nederlandse jongeren waren juist wel meer dan ouderen geneigd dat te doen. Bij Surinamers maakt het niet uit: jong en oud stemde even massaal op de PvdA. Het verschijnsel dat het CDA een wat oudere achterban heeft en de VVD en klein links een wat jongere zagen we wel bij autochtonen, maar niet bij allochtonen.

De PvdA-overwinning was voor een deel ook terug te voeren op de steun die zij van werklozen kreeg. Hun partijvoorkeur verschilde eveneens van die van de overige kiezers. Ruim 72% van hen gaf de voorkeur aan een progressieve partij: 58% stemde op de PvdA en 14% op de combinatie Links Rotterdam; de overige partijen, we noemen met name de regeringspartijen CDA en VVD, kwamen er in feite niet aan te pas.

De herkomst van werklozen speelt trouwens wel een rol bij de partijkeuze. De PvdA verenigde de stem van vrijwel alle allochtone werklozen op zich, maar kreeg steun van 'slechts' 48% van de autochtone werklozen. Links Rotterdam kreeg vrijwel alleen autochtone werklozen achter zich, waarbij de vrouwen het sterkst vertegenwoordigd waren.

Analyse van de aanhang van de Centruumpartij en de Centrumdemocraten ten slotte leverde de volgende gegevens op. Mannen waren meer dan vrouwen en ouderen meer dan jongeren aangetrokken door één van deze partijtjes. Uit ons onderzoek bleek niet dat werklozen meer dan anderen geneigd waren tot (rechts)radicalisme.

LITERATUUR

Bennekom, R. van en G. Kooreman, 1986

De Rotterdamse cijfers. Tweede Kamerverkiezingen 21 mei 1986. Info, 18 (1986) 1, augustus, p. 18-19.

Bovenkerk, F., L. Ruland en J. Rath, 1982.

De opkomst van een vergeten electoraat. Etnische groepen en de gemeenteraadsverkiezingen van 2 juni 1982. Intermediair, 18 (1982) 35, p. 1-7.

Brana-Shute, R., 1978.

Women, clubs and politics. The case of a lower-class Creole neighbourhood in Parimaribo. Urban Anthropology, 5 (1978) 2.

Buijs, F., 1986.

Wat doen werklozen met hun stem? Opkomst en kiesgedrag van de werkloze kiezers bij de deelraadsverkiezingen 1984 te Rotterdam. Acta Politica, 21 (1986) 1, januari, p. 57-79.

Club Apeldoornse Onderzoekers, 1970.

Verkiezingsonderzoek Apeldoorn. Apeldoorn, 32 p. + bijlagen.

Dew, E., 1978.

The difficult flowering of Surinam. Ethnicity and politics in a plural society. The Hague: Martinus Nijhoff, 234 p..

Diskin, A. and D.S. Felsenthal, 1981.

Do they lie? International Political Science Review, 2 (1981) 1, p. 407-422.

Donselaar, J. van en C. van Praag, 1983.

Stemmen op de Centruumpartij. De opkomst van anti-vreemdelingenpartijen in Nederland. Leiden: Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen, 111 p..

Epema, J.M. en F.C. Valkenburg, 1984

Werkloosheid in oude stadswijken. Sociologische Gids, 31 (1984) 1, p. 24-47.

Gemeente Groningen, 1986.

Voorlichting kiesrecht Buitenlanders. Gemeenteraadsverkiezingen 19 maart. "Evaluatie voorlichtingscampagne". Groningen-: Gemeente Groningen, Bureau Voorlichting, 11 p. + bijlagen.

Gemeente Rotterdam/Openbaar Lichaam Rijnmond, 1985.

Werk Werkloos: Rotterdam Rijnmond 1985. Een regionale presentatie van de in 1985 gehouden arbeidskrachtentelling. Rotterdam: Bureau voor Onderzoek en Statistiek van het Openbaar Lichaam Rijnmond en Gemeentelijk Bureau voor Onderzoek en Statistiek van de Gemeente Rotterdam.

Gemeente Rozenburg, 1986.

Verkiezingsboek. Uitslagen en achtergronden van de op 19 maart 1986 gehouden gemeenteraadsverkiezingen te Rozenburg. Rozenburg: Gemeente Rozenburg, 34 p. + bijlagen.

Harts, J.J. et al., 1986.

De Utrechtse stemmen in kaart. Gemeenteraadsverkiezingen 1986. Utrecht: Rijksuniversiteit te Utrecht, Geografisch Instituut, 33 p..

Hond, M. de. 1983.

De opkomst van de Centruumpartij. Een onderzoek onder de aanhang van de Centruumpartij in het najaar van 1983. Amsterdam: InterView, 14 p. + bijlagen.

Klomp. A., 1983.

Politiek op Bonaire. Een antropologische studie. Rijksuniversiteit te Utrecht, diss..

Köbben, A.J.F., 1983.

De zaakwaarnemer. Inaugurele rede Erasmus Universiteit Rotterdam. Deventer: Van Loghum Slaterus. 20 p..

Köbben A.J.F. en J.J. Godschalk, 1985.

Een tweedeling van de samenleving? OSA-Voorstudie nr. 10. Leiden: Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen, 88 p..

Koot, W., 1986.

Bai pa bini bek. De retourmigratie van Antillianen. Utrecht: Rijksuniversiteit, Werkgroep S.M.E.S. Vakgroep culturele Antropologie.

Layton-Henry, Z., 1983.

Immigration and race relations. Political aspects - No. 9. New Community, 11 (1983) 1-2, p. 109-116.

Mik, G. en J.H. Stikkelbroek, 1985.

Verkiezingen in Rotterdam. Een geografische verkenning van de verkiezingsuitslagen 1970-1982 en een nadere analyse van de ruimtelijke structuur der tweede kamerverkiezingen van 1982. Amsterdam/Rotterdam: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Erasmus Universiteit, Economisch Geografisch Instituut.

Pennings, P., 1986.

Migranten en de Amsterdamse deelraadsverkiezingen van 30 oktober 1985. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Kollektief Politiek Gedrag.

Pieters, R.A.M., 1984.

Progreso di Antianonan? Een oriënterend onderzoek naar de positie van Antillianen in Noord-Brabant en Limburg. Eindhoven: Stichting Progreso Antiyano, 94 p..

Rath, J., 1984.

Hoe stemmen immigranten? De ervaringen in enkele Europese landen. Beleid & Maatschappij, 11 (1984) 4, p. 91-101.

Rath, J., 1985.

Migranten, de Centruumpartij en de deelraadsverkiezingen van 16 mei 1984 te Rotterdam. Leiden: Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen, 237 p. + bijlagen.

Rath, J., 1986.

Een verwaarloosd electoraat. Intermediair, 22 (1986) 5, 31 januari, p. 59-63.

Rosenthal, U., 1983.

Ambtenaren, particuliere werknemers, werklozen en arbeidsongeschikten. Thuisblijvers en kiezers in slechte tijden. Acta Politica, 18 (1983) 2, p. 229-241.

Tekeli, S., 1981.

Women in Turkish politics, in: N. Abadan-Unat (ed.), Women in Turkish society. Leiden: E.J. Brill, p. 293-311.

Veldkamp Marktonderzoek, 1985.

Lessen uit Leerdam. Amsterdam: Veldkamp Marktonderzoek, 12 p..

Veldkamp Marktonderzoek, 1986.

Samen wonen, samen stemmen. Evaluatie van een campagne. Amsterdam: Veldkamp Marktonderzoek, 93 p. + bijlagen.

Uitgaven C.O.M.T.

1. De studie van maatschappelijke tegenstellingen en conflicten; een breed onderzoeksplan. Leiden, C.O.M.T., 1977. 32 pp. (gratis).
2. G.J.W. Ulenberg: Inkomensnivellering; opvattingen en controversen in kringen van het onderwijs. Leiden, C.O.M.T., 1978. 42 pp. (niet meer leverbaar).
3. L. Esmeijer en M. Luning: Nederlandse sociaalwetenschappelijke proefschriften vergeleken met Britse en Amerikaanse; voorstudie tot evaluatie. Leiden, C.O.M.T., 1979. 108 pp. ISBN 90-71042-02-2 (niet meer leverbaar).
4. C.J.M. IJsbrandy: De inkomensontwikkeling van huisartsen: 1947-1976; de voordelen van een vrij beroep. Leiden, C.O.M.T., 1980. 214 pp. ISBN 90-71042-03-3 (gratis).
5. A.P. Schmid en J.F.A. de Graaf: Insurgent terrorism and the Western news media; an exploratory analysis with a Dutch case study. Leiden, C.O.M.T., 1980. xiv, 477 pp. (uitverkocht; deze studie is - zonder de Dutch case study - nog wel verkrijgbaar bij Sage Publications, London-Beverley Hills).
6. F. Bovenkerk, W. Bovenkerk-Teerink en L. Brunt: Het leken toch van die aardige jongens..... (een analyse van brieven over de Molukse gijzelingsacties, 1975 en 1977). Leiden, C.O.M.T., 1980. 40 pp. ISBN 90-71042-04-9 (gratis).
7. L. van den Berg-Eldering, A.C. Adriaansen en H.W. Grebel: Turkse en Marokkaanse kinderen op Nederlandse lagere scholen; een exploratieve studie. Leiden, C.O.M.T., 1980. 135 pp. ISBN 90-71042-05-7 (f 5,-).
8. H. Tromp: Het Nederlandse Genootschap van Leraren en de strijd om de middenschool. Leiden, C.O.M.T., 1981. 309 pp. ISBN 90-71042-06-5 (f 12,50).
9. H. Lagerwaard en J. Mul: Scripties onderzocht. Een analyse van de kwaliteit van doctoraalscripties in de culturele antropologie, de politicologie en de sociologie en de tijd die het schrijven ervan kost. Met aanbevelingen tot verbetering. Leiden, C.O.M.T., 1982. 146 pp. ISBN 90-71042-07-3 (f 10,-).
10. M.M.J. Aalberts en E.M. Kamminga: Politie en allochtonen; verslag van een onderzoek naar de relatie tussen gemeentepolitie en allochtonen in Nederland. 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1983. x, 182 pp.
11. R. Urbanus: Reacties op de ontwerp-Minderhedennota; een analyse van de commentaren. Leiden, C.O.M.T., 1983. vi, 88 pp. ISBN 90-71042-08-1 (f 10,-).
12. A.P. Schmid: Political terrorism: A research guide to concepts, theories, data bases and literature. Amsterdam, SWIDOC, 1983, xii, 585 pp.

13. J.G. van Donselaar en C.S. van Praag: Stemmen op de Centruumpartij; de opkomst van anti-vreemdelingen partijen in Nederland. Leiden, C.O.M.T., 1983. vi, 113 pp. ISBN 90-71042-09-X (f 14,-).
14. H. Lagerwaard: Een vloed van inkt; beschouwingen over grijze literatuur. Leiden, C.O.M.T., 1984. 60 pp. ISBN 90-71042-01-4 (f 7,50).
15. W. van Noort: De effecten van de kraakbeweging op de besluitvorming van gemeentelijke overheden. Leiden, C.O.M.T. 1984. 279 pp. ISBN 90-71042-10-3 (f 17,50).
16. R. de Jongh, M. van der Laan en J. Rath: FNV'ers aan het woord over buitenlandse werknemers. Leiden, C.O.M.T. 1984. 247 + 19 pp. ISBN 90-71042-10-3 (f 15,-).
17. A.P. Schmid en E. Berends: Soviet Military Interventions since 1945. Leiden, C.O.M.T. 1985. xiii + 223 pp. ISBN 90-71042-12-X (verkrijgbaar bij Transaction Books, New Brunswick, USA).
18. J.H. Elich: De omgekeerde wereld; Nederlanders als etnische groep in Australië. Leiden, C.O.M.T. 1985. v + 95 pp. ISBN 90-71042-13-8 (f 12,50).
19. N. van Wijk: "Ambon of Belanda?" Leiden, C.O.M.T. 1985. 251 pp. (incl. bijlagen) ISBN 90-71042-14-6 (f 17,50).
20. J. Rath: Migranten, de Centrumpartij en de deelraadsverkiezingen van 16 mei 1984 te Rotterdam. Leiden, C.O.M.T. 1985. viii + 254 pp. (incl. bijlagen) ISBN 90-71042-15-4 (f 17,50).
21. "Kinderen zijn kinderen"; Allochtone kinderen op Rotterdamse basisscholen. Leiden, C.O.M.T. 1986. 68 pp. ISBN 90-71042-16-2 (f 7,50).
22. Ton Dijst: De bloem der natie in Amsterdam; kraken, subcultuur en het probleem van orde. Leiden, C.O.M.T. 1986, 282 pp. ISBN 90-71042-17-0 (f17,50).
23. Geert W.J.M. Rooijakkers: Proefschriften onderzocht; Een onderzoek naar de kosten en baten van proefschriften op sociaal-wetenschappelijk gebied in Nederland en in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Leiden, C.O.M.T. 1986, iv, 276 pp. ISBN 90-71042-18-9 (f25,-).
24. Rișvanoğlu-Bilgin, S., L. Brouwer en M. Priester: Verschillend als de vingers van een hand; een onderzoek naar het integratieproces van Turkse gezinnen in Nederland. Leiden, C.O.M.T. 1986, 275 pp. ISBN 90-71042-19-7 (f17,50).

Bovenstaande publikaties zijn - tenzij anders aangegeven - te bestellen bij het C.O.M.T., Hooigracht 15, 2312 KM Leiden, telefoon 071 - 148333, tst. 2156/2153.

Overige recente publikaties gebaseerd op onderzoek door het C.O.M.T.

C.E.S. Choenni en R.J. de Jongh: Migranten aan de beurt: een vooronderzoek naar contacten tussen migranten en functionarissen van dienstverlenende instellingen in Den Haag. Uitgave van de gemeente 's-Gravenhage, juni 1982, x, 193 pp.

A.J.F. Köbben: De zaakwaarnemer. Deventer, Van Loghum Slaterus, 1983. 20 pp.

A.J.F. Köbben en J.J. Godschalk: Een tweedeling van de samenleving? 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1986. 88 pp. ISBN 90 346 0722 4.

J.D. Meloen en A.J.J. Hessels: Kleur verkennen; een inventariserend onderzoek naar de gemeente Den Haag als werkgever van autochtonen en allochtonen. Uitgave van de gemeente 's-Gravenhage, 1985. 203 + 59 pp.

A.P. Schmid: Social defence and Soviet military power: an inquiry into the relevance of an alternative defence concept. 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1986. 469 pp. ISBN 90 346 0738 0.

A.P. Schmid en J.F.A. de Graaf: Violence as communication; insurgent terrorism and the Western news media. London and Beverly Hills, Sage, 1982. viii, 283 pp.

A.P. Schmid, J.F.A. de Graaf, F. Bovenkerk, W. Bovenkerk-Teerink en L. Brunt: Zuidmoluks terrorisme, de media en de publieke opinie. Amsterdam, Intermediair Bibliotheek, 1982. x, 204 pp.

